

परिच्छेद एक

परिचय

अध्ययनको परिचय अन्तर्गत अध्ययन गर्न लागिएको विषयवस्तुलाई प्रष्ट्याउने कार्य गरिन्छ । यस परिच्छेदमा पेशागत क्षमता विकास तालिम कार्यक्रमको प्रभावकारिता अध्ययनलाई प्रष्ट पार्नका लागि यसको पृष्ठभूमि, समस्याको कथन, अध्ययनको उद्देश्य, अनुसन्धानात्मक प्रश्न, अध्ययनको औचित्य र अध्ययनको परिसमाझनलाई समावेश गरी वर्णन गरिएको छ ।

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि

शिक्षण भन्नाले एक अन्तर्क्रियात्मक प्रक्रिया हो, जसमा शिक्षक र विद्यार्थीका बीचमा ज्ञान र अनुभवको अन्तरक्रियात्मक आदान प्रदान हुन्छ अर्थात् शिक्षण र सिकाइबिच अन्योन्याश्रित अन्तरसम्बन्ध हुन्छ किनभने शिक्षण भनेको शिक्षकका र सिकाइ भन्नाले विद्यार्थीका क्रियाकलापहरु हुन् । यी दुइलाई एउटै सिक्काका दुई पाटाको रूपमा मानिन्छ । शिक्षा मनोवैज्ञानिकहरुका अनुसार शिक्षण सिकाइ अन्तरक्रियात्मक प्रक्रियामा शिक्षकले सिकाउन चाहेका कुराहरु विद्यार्थीको व्यवहारमा आएपछि वा मूल्याङ्कनद्वारा सिकेका कुराहरु प्रमाणित भएपछि मात्र सिकाइ भएको मानिन्छ (सिंह, २०६३) । शिक्षकको पेशागत क्षमता विकासले कक्षा शिक्षणमा अपेक्षित उपलब्धि हासिल गराउन मद्दत गर्ने अपेक्षा गरिन्छ । पेशागत विकास भन्नाले पेशासँग सम्बन्धित अनुभवमा आधारीत दक्षता वृद्धि गर्ने अवसर हो (श्रेष्ठ, २०६६) । शिक्षकको पेशागत विकास भन्नाले एक व्यक्तिको व्यावसायिक दक्षता वृद्धि हो जसले, अनुभवको बढोत्तरी गरी शिक्षणलाई व्यवस्थित गर्नु, शिक्षण सिकाइ सम्बन्धी गोष्ठिमा भाग लिनु, पेशागत छलफल तथा बैठकमा भाग लिनु, प्रशिक्षित हुनु, पेशासँग सम्बन्धित पाठ्यसामग्री अध्ययन गर्नु र श्रव्य तथा दृश्य सामग्री अवलोकन गर्नुलाई बुझाउँछ (श्रेष्ठ, २०६६) । शिक्षकको पेशागत विकासको उद्देश्य शिक्षकलाई परेका तत्कालिक समस्या समाधान र पेशागत दक्षता बढाई उत्कृष्टता हासिल गर्नु हो ।

नेपालमा औपचारिक रूपमा वि.सं. २००४ सालदेखि शिक्षक तालिमको सुरुवात भएको हो । २००४ सालमा शिक्षक तालिमको लागि काठमाण्डौमा आधार शिक्षक तालिम केन्द्र गान्धिवादी आधार शिक्षावाट शुरु भएको हो । वि.सं. २०११ भदौ १४ गते देखि आधार शिक्षक शिक्षण केन्द्रको भवनमा राष्ट्रिय शिक्षक शिक्षण केन्द्र सञ्चालन गरी शिक्षकहरुलाई विभिन्न समुहमा तालिम दिन थालियो । तालिम प्राप्त शिक्षकको अभावलाई पूर्ति गर्न वि.सं. २०१३ सालमा धरानमा शिक्षक शिक्षण केन्द्र खोलेर उपत्यका बाहिर पहिलो पटक यसको विस्तार गरियो । पछि यसको नाम नर्मल स्कुल राखियो । वि.सं. २०१३ सालदेखि यस स्कुलमा प्राथमिक शिक्षक शिक्षण केन्द्रको नामबाट तालिम सञ्चालन गर्न थालियो । यसैगरी माध्यमिक शिक्षकको लागि वि.सं. २०१३ सालमा कलेज अफ एजुकेशनको स्थापना गरी एस.एल.सी.पास गरेका व्यक्तिलाई चार वर्षे, आई.ए. पास गरेका व्यक्तिलाई दुइ वर्षे र स्नातक तह पास

गरेका व्यक्तिलाई एक वर्षे अवधि तोकि अध्ययनको अवसर दिलाई तालिम प्रदान गर्न थालियो । वि.सं. २०२२ सालदेखि कलेज अफ एजुकेशनलाई विस्तार गरियो । यसको अतिरिक्त पहाडी तथा दुर्गम जिल्लाका शिक्षकहरुको स्तरवृद्धिको लागि समेत कार्यक्रम सञ्चालन गरियो । वि.सं. २०२९ सालमा शिक्षाशास्त्र अध्ययन संस्थानको स्थापना पश्चात क्रेडिट कोर्स र ननक्रेडिट पाँच महिने तालिम सञ्चालन गरियो । राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना (२०२८-३२) लागु भएपछि शिक्षकहरुलाई स्थायी बन्न तालिम अनिवार्य गर्नुका साथै तलबमा समेत भिन्नता कायम गर्‍यो । नयाँ शिक्षा योजनाले तालिम प्राप्त शिक्षकको सङ्ख्या वृद्धि गर्न सेवाप्रवेशको लागि पूर्वतयारी स्वरूप सेवाकालिन विशेष तालिम र तालिमका लागि छात्रवृत्तिको समेत व्यवस्था गर्‍यो (धमला, २०५९) ।

ग्रामिण विकासका लागि सेती परियोजना (२०३८/०३९) पश्चात् प्राथमिक शिक्षकका लागि विभिन्न सेवाकालिन तालिम र कार्यशालाहरु सञ्चालन गरी प्राथमिक शिक्षालाई गुणात्मक बनाउन जोड दिइयो । २०१४ सालदेखि प्राथमिक शिक्षा परियोजना लागु भए पश्चात् प्राथमिक शिक्षालाई गुणात्मक बनाउन शिक्षकहरुलाई १२ दिने र २१ दिने जस्तो छोटो तालिम तथा ७ दिने पुनः ताजगी तालिमको साथै १५० घण्टे र रेडियो शिक्षक शिक्षा जस्ता तालिम शिक्षकलाई प्रदान गरियो । शिक्षकहरुलाई तालिम प्राप्त बनाउन प्राथमिक शिक्षकहरुका लागि ९ वटा Primary Teacher Training Centre (PTTC) र नि.मा.वि. तथा मा.वि. शिक्षकहरुको लागि २०४४ साल असार देखि देशभरमा २५ वटा Secondary Education Development Unit (SEDU) बाट कार्यरत शिक्षकहरुलाई तालिम दिने कार्य गरियो । त्यसपछि आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा परियोजना २०४६ ले शिक्षकहरुलाई २.५ महिने तालिम ४ चरणमा दिने कार्य गर्‍यो । यसका अतिरिक्त पुनः ताजगी कक्षा शिक्षण, बहुकक्षा शिक्षण, पाठ्यक्रम कार्यन्वयन, शिक्षण विधि र सामाग्री निर्माण सम्बन्धी तालिमहरु सञ्चालन गरिएको थियो जुन पहिलो र दोस्रो गरी २०६०/०६१ को असार मसान्त देखि समाप्त भएको थियो (धमला, २०५९) । यसै सन्दर्भमा हाल आएर विद्यालय क्षेत्र सुधार योजना अन्तर्गत शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रले पेशागत विकास तालिम सञ्चालन गर्दै आइरहेको छ ।

सार्वजनिक विद्यालयको स्वीकृत दरबन्दीमा कार्यरत ९८.२ प्रतिशत प्राथमिक शिक्षकहरु १० महिने शिक्षक तालिम प्राप्त छन् (शैजविके, २०६६) । तापनि विद्यालय क्षेत्र सुधार योजना (२०६७-०७२) ले सार्वजनिक विद्यालयमा कार्यरत प्रत्येक शिक्षकलाई एक महिना बराबरको तालिमको अवसर प्रदान गर्ने निति अनुरूप सामुदायिक विद्यालयका सम्पूर्ण शिक्षकलाई पाँच वर्षको अवधिमा १०/१० दिनको तीन पटक गरी ३० दिन पेशागत विकास क्रियाकलापमा सहभागी गराउने गरी टिपिडि तालिम संचालन भैरहेको छ । यसका लागि देशभर १०५३ स्रोत केन्द्र प्रा.वि. शिक्षकहरुलाई तालिम दिनका लागि साथै ४६ अगुवा स्रोतकेन्द्र र २९ शैक्षिक तालिम केन्द्र मा.वि. शिक्षकलाई तालिम दिनका लागि संचालन भइरहेका छन् ।

संरचनात्मक हिसावले टिपिडिमा तीनवटा मोड्युल हुने व्यवस्था छ जसमा पहिलो मोड्युलमा पाँच दिन सम्मको प्रशिक्षक वा विशेषज्ञसँगको आमने-सामने कार्यशाला हुन्छ। दोस्रो मोड्युल स्वअध्ययन अभ्यास मोड्युल हो जसमा पहिलो मोड्युल सम्पन्न गरेका शिक्षकहरु सहभागी हुन्छन्। यो मोड्युलमा शिक्षकहरुले २० देखि ३० दिनभित्र तीन कार्य दिन बराबरको क्रेडिट पाउने गरी आफ्नै विद्यालयमा तोकिएका कामहरु गर्नुपर्ने हुन्छ। अन्तिम एवम् तेस्रो भागमा शैक्षिक परामर्श मोड्युल सञ्चालन गरिन्छ। यसमा प्रशिक्षकहरु सहभागी शिक्षकको विद्यालयमा नै गएर दुइ दिनसम्म शिक्षकहरूसँग बसेर बैठक सञ्चालन गर्ने र शिक्षकहरुले सम्पादन गरेका कामको मूल्याङ्कन गर्ने गर्दछन्। यस प्रकार टिपिडिले विद्यालयमा शिक्षण कार्य सञ्चालन गर्दै पेसागत विकासमा सहभागी हुने अवसर प्रदान गर्ने योजना बनाएको छ।

उच्चस्तरको कार्यदक्षता भएका शिक्षक तयार गर्न टिपिडिमा समावेश विषयवस्तुमा विद्वानहरुबिच एकमत नभएर पनि यस प्रकारका शिक्षक तयार गर्न टिपिडि एउटा सशक्त हतियार हुने ठम्याइ Fullan (1998) को छ (cited in NCED, 2069: 6)। टिपिडिमा समावेश गरिने विषयवस्तु शिक्षकमा विकास गरिने ज्ञान, सीप र अभिवृद्धिमा निर्भर रहन्छ। शिक्षा पद्धतिले शिक्षकबाट गरेको अपेक्षाले नै शिक्षकलाई कुन कामका लागि कसरी तयार गर्ने भन्ने निर्धारण गर्दछ। शिक्षकले काम गर्ने स्थान, उसले गर्ने कामको प्रकृति, उसको शैक्षिक योग्यता र अनुभव, कस्तो प्रकारको विद्यार्थी तयार गर्ने, उसले शिक्षण गर्ने पाठ्यक्रम आदिले टिपिडिको विषयवस्तु निर्धारण गर्दछ। टिपिडिको सुरुवात विद्यालयको वातावरणको बुझाइबाट हुन्छ र यसमा आवश्यकता अनुसार विषयवस्तु समावेश गर्न सकिन्छ (Mattson, 2006)।

यसरी विविध किसिमका विषयवस्तुलाई समावेश गरी निश्चित अपेक्षा राखेर शिक्षकको पेशागत क्षमता अभिवृद्धिको लागि कार्यन्वयन ल्याइएको “शिक्षकको पेशागत क्षमता विकास तालिम कार्यक्रमको प्रभावकारिता” को अध्ययनमा गरिएको छ।

१.२ समस्याको कथन

शिक्षकलाई शिक्षण सम्बन्धि थप क्षमतावान बनाउनका लागि अथवा शिक्षकको पेशागत क्षमता अभिवृद्धिका लागि पेशागत विकास तालिम सञ्चालन गरिएको हो। सार्वजनिक विद्यालयमा कार्यरत सम्पूर्ण शिक्षकलाई १ महिना बराबरको तालिम दिएर उनिहरुलाई शिक्षण अभि दक्ष बनाउनका लागि यो तालिम सञ्चालन गरीएको हो। शिक्षकको पेशागत विकास कार्यक्रम कार्यन्वयन पुस्तिका २०६७ मा उल्लेख भए अनुसार पेशागत विकास कार्यक्रमको अपेक्षित नतिजा पेसागत विकास कार्यक्रममा शिक्षकहरुको सहभागिताबाट शिक्षणकार्य सम्पदानमा सकारात्मक परिवर्तन अवलोकन गर्न सकिने र विद्यार्थीले हासिल गरेको उपलब्धीमा बढोत्तरी देख्न सकिने छ भन्ने उल्लेख छ। त्यस्तै यस कार्यक्रमका

घोषित उद्देश्यहरु शिक्षकले सामना गर्नु परेका तत्कालिन शिक्षण सिकाइसम्बन्धी समस्या समाधान गर्नु, शिक्षणकार्यमा उत्कृष्टता निश्चित गर्न शिक्षकको निरन्तर पेशागत दक्षता अभिवृद्धि गर्नु रहेका छन् ।

यी उद्देश्यहरु प्राप्त गर्नका लागि योजना अनुरूप कार्यक्रम कार्यन्वयन हुनु जरुरी छ । योजना राम्रो हुँदा कार्यन्वयन राम्रो हुन्छ भन्न सकिदैन । यी उद्देश्यहरु र अपेक्षाहरु पुरा भए नभएको अध्ययन भएको पाइएन । त्यसैले यी उद्देश्यहरु प्राप्तिका लागि सञ्चालन गरिएको पेशागत क्षमता विकास तालिम वास्तवमै योजना अनुरूप कार्यान्वयन भएको छ कि छैन त भन्ने कुरा थाहा पाउने आवश्यकता महसुस भएकाले “शिक्षकको पेशागत क्षमता विकास तालिम कार्यक्रमको प्रभावकारिता” अध्ययन अन्तर्गत तालिमको आवश्यकता, तालिम सञ्चालनको अवस्था, तालिममा प्रदान गरिएका सीपहरु र ती सीपहरु प्रयोगको अवस्थाको अध्ययन गरिएको छ ।

१.३ अध्ययनको उद्देश्य

यो अध्ययनबाट आशा गरिएका उपलब्धिहरुलाई यस अध्ययनका उद्देश्य मानिन्छ । हरेक अध्ययनका केही न केही उद्देश्यहरु हुन्छन् र उक्त अध्ययनका सम्पूर्ण क्रियाकलापहरु ती उद्देश्यहरुबाट निर्देशित हुन्छन् । “शिक्षकको पेशागत क्षमता विकास तालिमको प्रभावकारिता” शिर्षकमा गरिएको यस अध्ययनका उद्देश्यहरु निम्नानुसार छन् :-

- क) शिक्षकको पेशागत विकास तालिम कार्यक्रम सञ्चालनको आवश्यकताको अध्ययन गर्नु,
- ख) तालिम कार्यक्रम सञ्चालनको अवस्था अध्ययन गर्नु,
- ग) तालिमद्वारा शिक्षकहरुलाई प्रदान गरिएका सीपहरुको विद्यालयमा प्रयोगको अवस्था पत्ता लगाउनु ।

१.४ अनुसन्धानात्मक प्रश्न

- क) तालिम सञ्चालनको प्रक्रिया कस्तो छ ?
- ख) शिक्षक तालिमको मौजुदा अवस्था कस्तो छ ?
- ग) शिक्षकको पेशागत क्षमता विकास तालिम किन आवश्यक छ ?
- घ) तालिमद्वारा शिक्षकहरुलाई कस्ता-कस्ता सीपहरु प्रदान गरिन्छ ?
- ङ) ती सीपहरु कक्षाकोठामा कसरी प्रयोग हुने गरेका छन् ?
- च) कार्यक्रम कार्यन्वयनको अनुगमन, निरीक्षण र मूल्याङ्कन कसरी गरिँदै आएको छ ?
- च) कार्यक्रममा अभू सुधार गर्न के के गर्नु आवश्यक छ ?
- छ) ती कार्यहरु मध्ये तत्काल गर्नुपर्ने कार्यहरु के-के हुन् ?
- ज) ती कार्यहरु कसरी गर्न सकिन्छ ?

१.५ अध्ययनको औचित्य

कार्यक्रमको योजना राम्रो हुँदा तयसको नतिजा पनि राम्रै हुन्छ भन्न सकिदैन । कार्यक्रमको उपयुक्त किसिमबाट कार्यान्वयन हुनु पनि आवश्यक छ । शिक्षालाई गुणस्तरीय बनाउन र यसभन्दा अगाडीका तालिमहरुले सम्बोधन गर्न नसकेका शिक्षकका विविध आवश्यकताहरु पूर्ति गर्नका लागि विद्यालय क्षेत्र सुधार योजना अन्तर्गत सञ्चालित शिक्षकको पेशागत क्षमता विकास तालिम आफैमा अत्यन्त महत्वपूर्ण कार्यक्रम हो । पेशाप्रति समर्पित शिक्षकहरुले लामो अवधिको तालिमको चरण पुरा गरेको अवस्थामा पुनर्ताजगी तालिमको माग भएको र उक्त माग र आवश्यकतालाई दृष्टिगत गरी विद्यालय क्षेत्र सुधार योजनाले निर्देशित गरेको पाँच वर्षे पेशागत क्षमता विकास तालिम सञ्चालन गरिएको हो । एकैपटक ३० दिनको तालिम दिँदा धेरै वर्षको अन्तर रहने भएकोले ३० दिनलाई तीन मोड्युलमा विभाजन गरी एक वर्षको अन्तरालमा लिँदा आफ्नो शिक्षणमा आइपरेका समस्या समाधान हुने र पुनर्ताजगी पनि हुने हुन्छ । त्यसैले पेशागत विकासका लागि १० दिनको मोड्युल विकास गरिएको हो (मिश्र, २०६९) । यस्तो महत्वपूर्ण कार्यक्रम कार्यान्वयनको अवस्था कस्तो रहेको छ भन्ने कुरा पत्ता लागउनका लागि गरिने यस अध्ययनको औचित्यलाई निम्न बमोजिम उल्लेख गरिएको छ :

- क) कार्यक्रमको योजना निर्माणकर्तालाई कार्यक्रम कार्यान्वयनको अवस्थाबारे जानकारी प्राप्त गर्न यो अध्ययनले सहयोग गर्न सक्नेछ ।
- ख) सञ्चालन भइरहेको कार्यक्रमको गुणस्तरीयता थप वृद्धि गर्नका लागि आवश्यक प्रक्रिया अपनाउन सुझाव प्रस्तुत गर्नेछ ।
- ग) भविष्यमा यस विषयसँग सम्बन्धित अनुसन्धान गर्न चाहने अनुसन्धानकर्तालाई आवश्यक सन्दर्भ सामग्रीको रूपमा सहयोग पुग्नेछ ।

१.६ अध्ययनको परिसीमाङ्कन

शैक्षिक अनुसन्धानको क्रममा “शिक्षकको पेशागत क्षमता विकास तालिमको प्रभावकारिता” शिर्षक अन्तर्गत रहेर अनुसन्धान सञ्चालन गर्दा ठूलो सङ्ख्यामा विशेषज्ञहरु, धेरै विद्यालयहरु, धेरै शिक्षकहरु र सम्पूर्ण विषयहरु साथै विगत धेरै वर्ष देखिको नतिजालाई लिएर सुचना सङ्कलन गरी निष्कर्षमा पुग्दा बढी विश्वसनीय हुन्छ । यद्यपि नुमनाको आकार ठूलो बनाई सबै तथ्याङ्कका स्रोतहरुबाट सूचना संकलन गर्न अत्यन्त कठिन र समयको पनि अभाव हुन्छ । त्यसैले सिमित नमुना, स्रोत, साधन र क्षेत्रमा आधारित भई अध्ययन गर्नुपर्ने भएकाले यस अनुसन्धानलाई निम्न क्षेत्रमा परिसिमित गरिएको छ :

- क) यो अध्ययन प्यूठान जिल्ला ओखरकोट गा.वि.स. अन्तर्गत सञ्चालित दुई वटा सामुदायिक विद्यालयमा सिमीत गरिएको छ ।
- ख) यस अनुसन्धानमा सामुदायिक विद्यालयको कक्षा ६-८ को सामाजिक विषयका तालिम प्राप्त शिक्षकहरूको आधारमा मात्र कार्यक्रमको प्रभावकारित विश्लेषण गरिएको छ ।
- ग) कार्यक्रम नयाँ भएकाले र कार्यान्वयनकै चरणमा रहेकोले यस अनुसन्धाबाट कार्यक्रमको आंशिक प्रभावकारिता मात्र समेटिएको छ ।
- घ) सूचना संकलनका लागि अर्धसंरचित अर्न्तवार्ता, प्रश्नावली, कक्षा अवलोकन र फिल्ड नोटमात्र प्रयोग गरिएको छ ।
- ङ) प्राप्त सुचनालाई उद्देश्यका आधारमा विश्लेषण र व्यख्या गरिएको छ ।
- च) सूचना संकलनका लागि सम्पूर्ण तालिम नभएर शिक्षकको कक्षा अवलोकन, रोस्टर शिक्षक, प्र.अ. र स्रोत व्यक्ति शिक्षक र विद्यार्थीहरूको तालिम प्रतिको धारणालाई मात्र समावेश गरिएको छ ।

१.७ शब्दावलीको परिभाषा

शिक्षकको पेशागत क्षमता विकास तालिम कार्यक्रमको प्रभावकारीता अध्ययनमा प्रयोग भएका शब्दहरूको अर्थ यसप्रकार उल्लेख गरिएको छ :

शिक्षकको पेशागत क्षमता विकास तालिम : यस अध्ययनमा प्रयोग भएको शिक्षकको पेशागत क्षमता विकास तालिम भन्नाले विद्यालय क्षेत्र सुधार योजना (२०६७-०७२) अन्तर्गत सञ्चालित तालिमलाई बुझ्नु पर्दछ ।

निम्न माध्यमिक विद्यालय : यस अध्ययनमा प्रयोग भएको निम्न माध्यमिक विद्यालय भन्नाले कक्षा ६, ७ र ८ लाई बुझ्नुपर्दछ ।

शिक्षक : यस अध्ययनमा शिक्षक भन्नाले निम्न माध्यमिक विद्यालयमा अध्यापन गर्ने सामाजिक विषयका शिक्षकलाई बुझ्नु पर्दछ ।

प्रधानाध्यापक : प्रधानाध्यापक भन्नाले निम्न माध्यमिक विद्यालयका प्रधानाध्यापकलाई बुझ्नु पर्दछ ।

रोस्टर शिक्षक : यस अध्ययनमा प्रयोग भएको रोस्टर शिक्षक शब्दले शिक्षकको पेशागत क्षमता विकास तालिम प्रदान गर्ने प्रशिक्षकलाई जनाउँदछ ।

स्रोत केन्द्र : यस अध्ययनमा प्रयोग भएको स्रोत केन्द्र शब्दले प्रा.वि.मा. अध्यापनरत शिक्षकलाई तालिम दिने ठाउँलाई जनाउँदछ ।

अगुवा स्रोत केन्द्र : यस अध्ययनमा प्रयोग भएको अगुवा स्रोत केन्द्र शब्दले नि.मा.वि. तथा मा.वि.मा अध्यापनरत शिक्षकलाई तालिम दिने ठाउँलाई जनाउँदछ ।

परिच्छेद दुई

सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन

पूर्व साहित्यको पुनरावलोकन भन्नाले अध्ययन गर्न लिएको शिर्षकसँग सम्बन्धित अध्ययन हो । अध्ययन अनुसन्धानलाई तथ्यपूर्ण एवम् अर्थपूर्ण बनाउन साहित्यको पुनरावलोकन गरिनु आवश्यक छ । अनुसन्धान कार्यलाई पूर्णता दिन, सम्बन्धित अध्ययनलाई फराकिलो पार्न समेत साहित्यको समिक्षाले सहयोग पुऱ्याउँछ ।

यस शिर्षकको अध्ययन गर्ने क्रममा पनि शिक्षक तालिम, पेशागत क्षमता विकास तालिम, शैक्षिक-जनशक्ति विकास केन्द्र र यसका कार्यहरु आदि बारे प्रकाशित र अप्रकाशित विभिन्न लेख, पत्रपत्रिका, अनुसन्धान प्रतिवेदन, विभिन्न पुस्तकहरु आदिको गहिरो अध्ययन गरिएको थियो । जसबाट अनुसन्धानका लागि आवश्यक पर्ने ज्ञान सीपका साथै सम्बन्धित विभिन्न साधनहरुको निर्माण र प्रतिवेदन लेखन कार्यमा समेत मद्दत पुगेको थियो । अनुसन्धान सञ्चालनको क्रममा आवश्यकता अनुसार अन्य विभिन्न सैद्धान्तिक साहित्य र पूर्वकार्यको अध्ययन एवम् पुनरावलोकन गरिएको थियो । यस अध्ययन सञ्चालनको क्रममा अध्ययन गरिएका सैद्धान्तिक साहित्यहरु र पूर्वकार्यको समीक्षालाई यसप्रकार प्रस्तुत गरिएको छ ।

२.१ सैद्धान्तिक साहित्यको समीक्षा

शिक्षण भनेको कला र विज्ञान दुवैको एकीकृत प्रस्तुति हो । त्यसैले शिक्षणलाई कला र विज्ञानका रूपमा मानिन्छ । किनभने शिक्षण गर्दा कलात्मक शैली र सैद्धान्तिक आधार दुवै चाहिन्छ । शिक्षाका आफ्नै सिद्धान्तहरु छन् । सिद्धान्तद्वारा निर्देशित विधाले विज्ञानको रूप लिन्छ । मानिसद्वारा प्रयोग र परीक्षणले प्रतिपादित ज्ञान नै विज्ञान हो । सीपयुक्त प्रस्तुतीकरणद्वारा बालबाकिलाहरुमा ज्ञान र सीपको विकास गराउने हुँदा शिक्षण कला पनि हो । त्यसैले शिक्षकका क्रियाकलापहरुलाई वैज्ञानिक र कलात्मक बनाउनु आवश्यक छ । यसका लागि शिक्षक तालिमको आवश्यकता छ ।

तालिम भनेको दक्षतामा आधारित प्रशिक्षण (Competency based teaching) हो । तालिममा आवश्यक ज्ञान, सीप र निश्चित क्रियाकलापहरु सम्पन्न गर्न सक्ने गरी प्रशिक्षण दिइन्छ जुन व्यक्तिको व्यवहार, परिवर्तनसँग सम्बन्धित हुन्छ । यस्तो प्रशिक्षणले कार्य गर्ने क्षमता (capability) र दक्षता (efficiency) मा अभिवृद्धि गर्दछ । विभिन्न पेशागत सिप विकासका लागि तालिम आवश्यक भए भैं शिक्षण पेशाका लागि पनि तालिम निकै महत्वपूर्ण मानिन्छ । प्राचीन शिक्षण प्रणालीमा शिक्षणका प्रविधिहरुबारे सोच विकसित नभएर तालिम आवश्यक भएको थिएन । तर आज विज्ञान र प्रविधिको अत्याधिक विकासले गर्दा शिक्षामा नयाँ-नयाँ शिक्षण विधिहरु वा तरिकाहरु, ज्ञान, सीप र प्रविधिको पनि

विकास भएको छ । यसरी ज्ञान, विज्ञान र प्रविधिको विकास संगसंगै त्यस अनुसारको शिक्षण पेसालाई स्तरीय-वैज्ञानिक, आकर्षक र गुणात्मक बनाउनका लागि शिक्षकहरूलाई उपयुक्त तालिमको आवश्यकता पर्दछ । जसका लागि विद्यालय क्षेत्र सुधार योजना अन्तर्गत शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रले शिक्षकको पेशागत क्षमता विकास तालिम सञ्चालन गरिरहेको छ । शिक्षक तालिका सम्बन्धमा शिक्षा नियमावलीमा निम्नानुसार उल्लेख गरीएको छ, जसले तालिमको महत्वलाई अझ प्रकाश पार्दछ ।

२.१.१ कानुनी व्यवस्था

शिक्षा नियमावली २०५९ को परिच्छेद १३ मा तालिम तथा प्रशिक्षण सम्बन्धी देहायबमोजिमको व्यवस्था गरिएको छ :

- क) शिक्षा मन्त्रालयले शिक्षक तथा मन्त्रालय अन्तर्गतका कर्मचारीको दक्षता अभिवृद्धि गर्नका लागि तालिम प्रदान गर्ने, प्रशिक्षण दिने र शैक्षिक जनशक्ति विकास सम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालन गर्न सक्नेछ ।
- ख) विद्यालयका शिक्षक, मन्त्रालय अन्तर्गतका कर्मचारी तथा शिक्षा सम्बन्धी समुदायमा संलग्न व्यक्तिको कार्यदक्षता अभिवृद्धि गर्न तथा शैक्षिक जनशक्ति सम्बन्धी नीति निर्माण, व्यवस्थापन लगायत कार्यका लागि शिक्षामन्त्री वा राज्यमन्त्रीको अध्यक्षतामा १६ सदस्यीय एक 'शैक्षिक जनशक्ति विकास परिषद्' रहने व्यवस्था रहेको छ ।
- ग) विद्यालयका शिक्षक, शिक्षा मन्त्रालय अन्तर्गतका कर्मचारी तथा शिक्षासम्बन्धी समुदायमा कार्यरत व्यक्तिको कार्यदक्षता अभिवृद्धि गर्न तथा शैक्षिक अनुसन्धानमा काम गर्न 'शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र' रहने व्यवस्था छ ।
- घ) तालिम वा प्रशिक्षणमा संलग्न शिक्षक तथा कर्मचारीले बीचमा तालिम वा प्रशिक्षण छाड्न नहुने र खटाएको ठाउँमा गई काम गर्नुपर्ने व्यवस्था छ (शिक्षा सम्बन्धी ऐन नियम, २०६९) ।

२.१.२ शिक्षकको पेशागत विकास

शिक्षक तालिमलाई लगानी, प्रक्रिया र प्रतिफलको पद्धतिसँग असल शिक्षकद्वारा असल विद्यार्थीको उत्पादन भन्ने दार्शनिक जगतमा आधारित भई सञ्चालन गरिने शिक्षक विकासका कार्यक्रमले गुणस्तरयुक्त शिक्षाका निम्ति गुणस्तरीय शिक्षक उत्पादन गर्छ र त्यस्ता शिक्षकको सोचाइ र गराइ दक्षतापूर्ण हुन्छ । शिक्षकको दक्षता विकास एक्कासी हुने होइन वर्षौंको शिक्षण अनुभव, अभ्यास र तालिमबाट मात्र प्राप्त गरिन्छ । महाविद्यालय र विश्वविद्यालयले प्रदान गर्ने शिक्षक तयारी कोर्ष, शिक्षण पेसामा प्रवेश गर्नुभन्दा अगाडिको पूर्वसेवाकालिन तालिम, लाइसेन्सिङ (नेपालको सन्दर्भमा सेवा प्रवेश), शिक्षण पेसामा प्रवेश गरिसकेपछि उसले प्राप्त गर्ने परामर्श, कक्षाकोठाको निरन्तर अभ्यासले मात्र शिक्षकमा परिपक्वता प्रदान गर्दछ । शिक्षकले शिक्षण पेशामा बिताएको समयवधि संग उसको ज्ञानसीप

र अभिवृद्धिको सहसम्बन्ध हुन्छ र कक्षाकोठामा योग्य शिक्षकका रूपमा पूर्ण क्षमता प्रदर्शन गर्न सक्ने (Practice and Performance Demonstration of Competence and Skills) बन्दछ (मिश्र, २०६९)।

कक्षाकोठामा हुने क्रियाकलापमा आधारित शिक्षक विकासका कार्यक्रमले शिक्षकलाई सन्दर्भमुखी र कक्षाकोठामा गरिने लघु अनुसन्धानको शिक्षकलाई अनुसन्धानमुखी बनाउँछ। नेपालको विद्यालय क्षेत्र सुधार योजना (२०६६-०७२) ले व्यवस्था गरेको शिक्षकको वृत्ति विकासका चार तहहरू क्रमशः नवप्रवेशी, अनुभवी, निपुण र विशेषज्ञलाई शिक्षक विकासको निरन्तर प्रक्रियाको रूपमा लिने हो भन नव प्रवेशी शिक्षक निरन्तर शिक्षक विकासका अवसरले विशेषज्ञको श्रेणीमा पुग्दा उक्त शिक्षक उच्च स्तरको कार्यदक्षतायुक्त बन्ने अपेक्षा गर्न सकिन्छ।

२.१.३ शिक्षकको व्यवस्थापन र पेशागत विकासको विश्वव्यापी पहल

सर्वप्रथम शिक्षकको अवस्था सम्बन्धमा ५ अक्टुबर १९६६ मा पेरिसमा भएको अन्तर सरकारी सम्मेलनले शिक्षालाई आधुनिकतातर्फ उन्मुख बनाई आधुनिक समाजको सिर्जना गर्न शिक्षकले महत्वपूर्ण भूमिका खेल्नुपर्ने औल्याएको थियो। त्यसको ४० वर्षपछि सन् २००६ मा उक्त घोषणा पत्रको पुनरावलोकन गर्दा कतिपय अवस्थामा शिक्षकहरूबाट धेरै उत्पादनमुखी कार्य भएको पाइएको थियो। विश्वव्यापी रूपमा शिक्षक शिक्षाको नीति तथा कार्यक्रमको पुनरावलोकन गर्दा र गरिवीको वितरण हेर्दा खासगरी अफ्रिकी तथा एसियाका विकाशोन्मुख देशहरूमा शिक्षक व्यवस्थापन कमजोर अवस्थामा रहेको पाइएको थियो। विकाशोन्मुख देशको अवस्थालाई ध्यानमा राखी शिक्षक, आपूर्ति, भर्ना र पेशामा प्रवेश भएकालाई थामी राख्ने, शिक्षक शिक्षा नितिमा सुधार गर्ने र सेवामा रहेका शिक्षकहरूलाई दक्षता बढाई सीप हासिल गर्ने अवसर र अभ्यास गराइ पेशागत विकासलाई निरन्तरता दिन जोड दिइएको थियो। जसअन्तर्गत टिपिडि तालिमलाई लिन सकिन्छ, जुन पेशागत विकासको निरन्तरता हो।

२.१.४ शिक्षकको पेशागत क्षमता विकास तालिमका विषयवस्तु

टिपिडिको सुरुवात विद्यालयको वातावरणको बुझाइबाट हुन्छ र यसमा आवश्यकता अनुसार विषयवस्तु समावेश गर्न सकिन्छ (Mattson, 2006)। ती मध्ये सिकाइ अभिवृत्ति, आवश्यकताको पहिचान, नियमित सहयोग, नेतृत्व विकास, मूल्याङ्कन प्रविधि, कक्षाकोठाका शिक्षण सिकाइसँग सम्बन्धित लघुअनुसन्धान आदि हुन र यी विषयवस्तुलाई एकीकृत रूपमा सञ्चालन गरिनुपर्दछ। सेवा प्रवेश तालिम, सेवाकालीन तालिम, कार्यशाला, स्वअध्ययन, पेशागत छलफल, सहकार्य आदि टिपिडि कै अवयव हुन्। टिपिडिले शिक्षकहरूमा अनुसन्धानात्मक र आफ्नो काममा विश्वास गर्ने क्षमताको विकास गर्नुपर्दछ (Car & Kemmis, 1989 cited in NCED 2069: 6)। उनीहरूका अनुसार शिक्षक विकास योजनाको उद्देश्य “शिक्षकले सामना गर्नुपरेका तत्कालीन शिक्षण सिकाइ सम्बन्धी समस्या समाधान गर्नु, शिक्षकको निरन्तर पेशागत क्षमता अभिवृद्धि गर्नु, कार्य सम्पादनमा सकारात्मक परिवर्तन र विद्यार्थीको

सिकाइ उलब्धिमा वृद्धि” रहेको छ । टिपिडिले विद्यालयको पर्यावरणको पहिचान गरी सो अनुरूप विषयवस्तु प्रदान गर्नुपर्दछ, जसले शिक्षकलाई उक्त ज्ञान र सिप विद्यालयमा पठनपाठनको शिलशिलामा प्रयोग गर्न सक्षम बनाओस् (Mattson, 2006) । यहाँ पर्यावरण भन्नाले विद्यालयको शैक्षिक, भौतिक र मनोसामाजिक वातावरणलाई बुझाउँछ । कार्य थलोमा शिक्षकले गर्ने अभ्यासले शिक्षकलाई पेशागत सिपको विकास र बृहत्तर अनुभव दिलाउँछ । Elwyn ले शिक्षण कला र अन्तर्क्रियात्मक क्रियाकलाप शिक्षक तालिमको विषयवस्तु हुनुपर्ने सिफारिस गर्दछन् (as cited in NCED, 2006) । साराशंमा शिक्षक पेशागत विकास कार्यक्रमले शिक्षकलाई सन्दर्भमुखी, अनुसन्धानमुखी, शिक्षण कौशल, सकारात्मक प्रवृत्ति, शिक्षणमा प्रविधिको प्रयोग गर्न सक्ने जस्ता ज्ञान, सीप र अभिवृत्तिहरूको विकास गर्ने कार्य गर्दछ ।

२.२ सम्बन्धित अध्ययनहरूको समीक्षा

सञ्चालन गर्न लागिएको अनुसन्धानको शीर्षक उद्देश्य एवम् विषय क्षेत्रसँग मेल खाने खालका पहिले नै सम्पन्न भइसकेका अध्ययन अनुसन्धान, शोधपत्र आदिका साथै प्रकाशित लेख रचनाहरूको समीक्षा यस शीर्षक अन्तर्गत गर्ने गरिन्छ । शिक्षक तालिम र पेशागत क्षमता विकास तालिमसँग सम्बन्धित विभिन्न तहमा भएका अध्ययन र अनुसन्धान एवम् उद्देश्य, तिनले निकालेका निष्कर्ष र प्रस्तुत सुझाव सहित संक्षेपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

मिश्र (२०६९) ले “टिपिडिद्वारा शिक्षकका समस्याको सम्बोधन” शीर्षकमा गरेको अनुसन्धानको उद्देश्य शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रद्वारा सञ्चालन गरिएको शिक्षक शिक्षा (२००२-२००८) आयोजनाको प्रभावकारीता पहिचान गर्नु रहेको थियो । यस अध्ययनमा तनहुँ जिल्लाका प्राथमिक विद्यालयका १० महिना तालिम पूरा गरेका ५ जना शिक्षकहरूलाई समावेश गरिएको थियो । शिक्षकहरूसँग छलफल र उनीहरूको कक्षाकोठा भित्रको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापको अवलोकन गरिएको थियो । यसबाट शिक्षक तालिमबाट शिक्षकहरूले विद्यार्थीहरू प्रति गर्ने व्यवहार, कक्षाकोठाको लागि आवश्यक व्यावहारिक ज्ञान, अभिलेख व्यवस्थापन गर्ने विषयमा व्यावहारिक ज्ञान, तालिम लिनु पूर्व र पश्चात् शिक्षकको मनोवृत्तिमा खासै फरक नदेखिएको निष्कर्ष निकालिएको छ । साथै अवलोकन गरिएका धेरै विद्यालयमा शैक्षिक सामग्री नभएको र भएका विद्यालयमा पनि अफिस कोठामा सजाएर राखिएको, कुनै पनि विद्यालयमा शिक्षकहरू पाठयोजना सहित कक्षाकोठामा प्रवेश नगरेकोले शिक्षकहरूमा उत्प्रेरणाको कमी भएको निष्कर्ष निकालिएको छ । त्यसैगरी विगतका शिक्षक तालिममा प्रशस्त लगानी भएको र सोही अनुसार प्रतिफल प्राप्त नभएको सन्दर्भमा टिपिडिले सो खाडल पुर्नुपर्ने उल्लेख गरिएको छ । त्यसका लागि आवश्यकताको पहिचान सही ढङ्गले गर्ने, तयारी सबल बनाउने र कार्यन्वयन प्रभावकारी बनाउने साथै कार्यन्वयन संगसँगै अनुगमन र सुपरीवेक्षण गरी टिपिडि कार्यन्वयनमा आवश्यक सुधार गर्नुपर्ने सुझाव प्रस्तुत गरिएको छ ।

श्रेष्ठ (२०५९) ले “तालिम पाएका र नपाएका शिक्षकहरुका कार्यको एक तुलनात्मक अध्ययन” शिर्षकमा गरिएको अध्ययनको उद्देश्य तालिम पाएका र नपाएका शिक्षकको कार्यको तुलना गर्नु रहेको थियो । कास्की, तनहुँ, गोरखा, मोरङ, भद्रा, चितवन, मकवानपुर, पर्सा, काठमाडौं, ललितपुर र भक्तपुर गरी ११ जिल्लामा गरीएको उक्त अध्ययनमा प्रा.वि. मा नेपाली र गणित पढाउने र मा.वि.मा अंग्रेजी र विज्ञान पढाउने शिक्षकहरुलाई समावेश गरिएको थियो । प्रश्नावली र कक्षाअवलोकन विधि प्रयोग गरिएको उक्त अनुसन्धानमा शिक्षक तालिमले कक्षाकोठाको व्यवहारमा परिवर्तन नल्याए पनि उनिहरुको विचारमा परिवर्तन ल्याएको निष्कर्ष निकालिएको थियो । जसमा शिक्षण पेशाले आफूलाई समृद्ध बनाइराख्न अवसर प्रदान गरेको मात्र होइन विद्यार्थीसँग काम गर्न रमाइलो पनि हुन्छ भन्ने विचार तालिमप्राप्त धेरै शिक्षकहरुको थियो । तालिम नलिएका शिक्षकहरुले भने शिक्षण पेशालाई पेशाकै रूपमा लिएको र त्यसबाट आफूलाई आर्थिक लाभ हुने अवसर मात्र मिलेको छ भन्ने विचार प्रकट गरेका थिए ।

गौतम (२०६५) ले “प्राथमिक शिक्षक तालिमबाट प्राप्त ज्ञान र सीपको कक्षा शिक्षणमा प्रयोग” शिर्षकमा गरिएको अनुसन्धानको उद्देश्य प्राथमिक तहका शिक्षकले कक्षाकोठामा प्रयोग गरेका क्रियाकलापको पहिचान गर्नु र शिक्षण क्रियाकलाप तालिममा प्रदान गरिएका ज्ञान र सीप अनुरूप भए नभएको तुलना गर्नु रहेको थियो । गुणात्मक एवं परिमाणात्मक ढाँचा उपयोग गरिएको यो अध्ययनलाई इलाम जिल्लाको सामुदायिक विद्यालयको कक्षा ५ मा अध्यापनरत तालिम प्राप्त शिक्षकहरु त्यसमा पनि तालिममा प्रदान गरिएका आठवटा सीपमा मात्र सिमीत गरिएको थियो । अध्ययनमा शिक्षक अन्तर्वार्ता निर्देशिका, कक्षा अवलोकन फाराम र विद्यार्थी छलफल निर्देशिकालाई साधनको रूपमा प्रयोग गरिएको थियो । अध्ययनबाट प्राथमिक शिक्षक तालिममा प्रदान गरिएका ज्ञान र सीप सबै शिक्षकले कक्षाकोठामा प्रयोग नगरेको, तालिमबाट प्राप्त सीप प्रयोग नगरी पुरानै तरीकाबाट शिक्षण गर्ने शिक्षकको संख्या बढी रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ । त्यसैगरी तालिममा प्रदान गरीएका सीपहरु अन्तर्गत कक्षाकोठा व्यवस्थापन सीपमा प्रदान गरीएका सीपहरुको प्रयोगको लागि उपयुक्त कक्षाकोठाको आकार, भौतिक एवं आर्थिक स्रोतको अभाव रहेको र शिक्षकको तयारी, विषयवस्तुको प्रस्तुती, शिक्षण विधिको प्रयोग, विद्यार्थी मूल्याङ्कन, पाठको सारांश र निष्कर्षसँग सम्बन्धित सीपहरु प्रयोगको अवस्था पनि अत्यन्त न्यून रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ ।

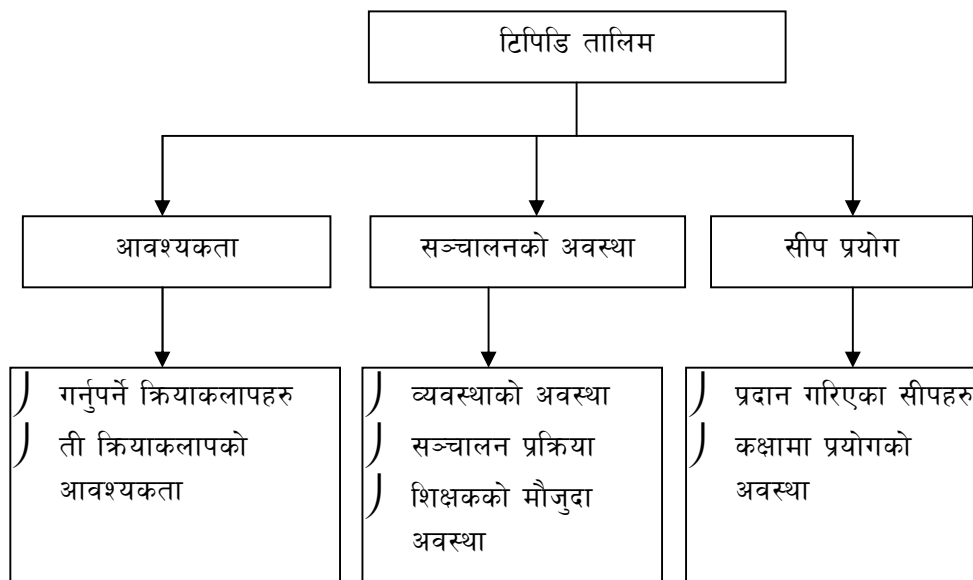
यसरी माथि उल्लेखित अध्ययनको निष्कर्षलाई आधार मान्दा के भन्न सकिन्छ भने अहिलेसम्म सञ्चालित शिक्षक तालिमहरुबाट जे-जति अपेक्षा राखियो त्यो प्राप्त हुन सकेन । कतिपय अवस्थामा यसलाई अप्रभावकारी भन्दा पनि अप्रयाप्त भन्न सक्ने देखिन्छ । तालिमलाई कक्षाकोठामा प्रयोग गर्नका लागि पनि उपयुक्त वातावरण हुनुपर्दछ । किनकि तालिमलाई कक्षाकोठामा प्रयोग गर्नका लागि पनि विभिन्न आर्थिक, भौतिक, मानविय स्रोत साधन त्यहि अनुरूप विकास गर्नुपर्ने देखिन्छ । साथै तालिमले शिक्षकको व्यवहारमा परिवर्तन ल्याउन नसकेतापनि उनिहरुको सोचाइमा परिवर्तन ल्याइदिएको छ ।

त्यसैले यि कुराहरुको समाधान गर्नका लागि जुन उद्देश्यले टिपिडि सञ्चालन गरिएको छ, त्यसै अनुरूप यसको कार्यन्वयन अनुगमन, सुपरीवेक्षण र मूल्याङ्कन गर्दै जानुपर्दछ ।

२.३ अध्ययनको अवधारणात्मक ढाँचा

अध्ययन कार्यमा अवधारणात्मक स्पष्टताको आवश्यकता पर्दछ । सम्पूर्ण योजना र ढाँचा तयार गरेर पनि अवधारणात्मक स्पष्टता बिना प्रभावकारी अध्ययन अनुसन्धान हुन सक्दैन । अवधारणात्मक ढाँचा त्यस्तो कार्य हो जसले योजनालाई विशिष्टिकृत गरी अध्ययनमा बाटो नक्शांकन (Road map) को कार्य गर्दछ । शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रद्वारा सञ्चालित टिपिडि तालिमको प्रभावकारिता हेर्ने अभिप्रायले यो अध्ययन सञ्चालन गरिएको हो । यस शिर्षक अन्तर्गत अध्ययन गर्न खोजिएका कुराहरुलाई अवधारणात्मक ढाँचाका रूपमा निम्नानुसार प्रस्तुत गरीएको छ ।

टिपिडि तालिमको प्रभावकारिता अध्ययनको लागि अवधारणात्मक ढाँचा

यो अध्ययनमा टिपिडि तालिमको प्रभावकारिता हेर्ने क्रममा तालिमको आवश्यकता, सञ्चालनको अवस्था र सीप प्रयोगको अवस्था अध्ययन गरिएको छ । तालिम सम्बन्धी आवश्यकताको अध्ययन गर्ने क्रममा टिपिडिमा गर्नुपर्ने क्रियाकलापहरु के-के हुन् र ती कति आवश्यक छन् भनी अध्ययन गर्न शिक्षकको प्रतिक्रिया लिइएको छ । त्यसैगरी सीप प्रयोगको अवस्था हेर्ने क्रममा तालिममा प्रदान गरिएका सीपहरु के-क हुन् र ती सीपहरु कक्षामा प्रयोगको अवस्था कस्तो छ भन्ने जान्नका लागि कक्षा अवलोकन, विद्यार्थी प्रतिक्रिया र शिक्षकको प्रतिक्रिया लिइएको छ ।

परिच्छेद तीन

अध्ययन विधि

कुनै पनि अनुसन्धान वा अध्ययनलाई पूरा गर्नका लागि प्रयोग गरिने तरिका वा विधिलाई नै अध्ययन विधि भनिन्छ । आफ्नो अध्ययनको विषयवस्तुका आधारमा अध्ययनका लागि परिमाणात्मक, गुणात्मक अथवा आवश्यकता अनुसार मिश्रित विधिको पनि प्रयोग गर्न सकिन्छ । अनुसन्धान कार्य अफैमा जटिल कार्य भएकाले निश्चित विधि अपनाएर अगाडी बढेमा सरल र सहज हुन्छ । यस परिच्छेद अन्तर्गत अनुसन्धान ढाँचा, जनसंख्या र नमुना छनोट प्रक्रिया, सूचना संकलनका साधनहरू साथै विश्लेषण प्रक्रियाबारे उल्लेख गरिएको छ ।

३.१ अनुसन्धान ढाँचा

अनुसन्धान ढाँचा अनुसन्धान गरिने विषयको प्रकृति, अध्ययनको उद्देश्य, संकलित सूचनाहरूको किसिम जस्ता विभिन्न पक्षहरूमा निर्भर गर्दछ । यो अध्ययन संचालनको क्रममा गुणात्मक ढाँचाको उपयोग गरिएको छ ।

गुणात्मक अनुसन्धानमा प्रश्नवली, अवलोकन, अन्तर्वार्ता जस्ता साधनहरूको उपयोग गरी शाब्दिक र अन्य सांकेतिक व्यावहारसँग सम्बन्धित तथ्याङ्क संकलन गरिन्छ । यस्ता साधनहरूको प्रयोग गरी संकलन गरिएका तथ्याङ्कहरूलाई सांख्यिक रूपमा प्रस्तुत नगरी व्याख्यात्मक रूपमा नै उल्लेख गरिन्छ । यसरी संकलन गरिएका शाब्दिक स्वरूपको सूचनाहरूलाई वर्णनात्मक रूपमा विश्लेषण गरी ठोस निष्कर्षमा पुगिने अनुसन्धानलाई नै गुणात्मक अनुसन्धान भनिन्छ । त्यसैले यस अनुसन्धानमा विद्यालयका विद्यार्थीहरू, शिक्षकहरू, प्र.अ., रोस्टर शिक्षक, स्रोत व्यक्ति, टिपिडि सम्बन्धी सूचनाहरू संकलन गर्न गुणात्मक ढाँचामा पर्ने वर्णनात्मक ढाँचा अन्तर्गतको सर्वेक्षण विधिको प्रयोग गरिएको छ ।

३.२ जनसंख्या र नमुना छनोट प्रक्रिया

अनुसन्धानको लागि छनोट गरिएका सम्पूर्ण मानिस एवम् वस्तुहरूको समूहलाई नै अध्ययनको जनसंख्या भनिन्छ । अर्को शब्दमा अनुसन्धानकर्ताको रुचि अनुसारका एक वा सो भन्दा बढी समान विशेषताहरू भएका व्यक्तिहरूको समूहलाई जनसंख्या भनिन्छ । ठूलो जनसंख्याबाट छनोट गरिएको प्रतिनिधिमूलक समूहलाई नै नमुना भनिन्छ । अध्ययनको जनसंख्याबाट नमुना छनोट गर्दा जुन प्रक्रिया अवलम्बन गरिन्छ त्यसैलाई नमुना छनोट प्रक्रियाको रूपमा लिइन्छ ।

यस अध्ययनमा निम्न माध्यमिक तह (६-८) मा सामाजिक विषय अध्यापन गर्ने सम्पूर्ण शिक्षकहरू र अध्यापतर सम्पूर्ण विद्यार्थीहरूलाई जनसंख्याको रूपमा लिइएको छ । त्यसैले अनुसन्धानको उद्देश्यलाई ख्याल गर्दै र आर्थिक रूपले भार कम पर्ने, समय कम लाग्ने भएकाले यो अध्ययनमा उद्देश्यमूलक र सुविधाजनक विधिको प्रयोग गरिएको छ ।

३.२.१ अध्ययन क्षेत्रको छनोट

अध्ययन क्षेत्रका रूपमा प्यूठान जिल्ला ओखरकोट गा.वि.स. अन्तर्गत सञ्चालन भइरहेका ७ ओटा सामुदायिक विद्यालयहरू मध्ये आर्थिक रूपले भार कम पर्ने र समय कम लाग्ने भएकाले वार्ड नं. १ मा सञ्चालित श्री बाल शिक्षा उच्च मा.वि. र वार्ड नं. ४ मा सञ्चालित श्री नेपाल राष्ट्रिय नि.मा.वि.लाई सुविधाजनक विधिको प्रयोग गरी छनोट गरिएको छ ।

३.२.२ विद्यार्थीको छनोट

शिक्षण प्रतिको विद्यार्थीको धारणा बुझ्नका लागि विद्यार्थीको छनोट गर्नुपर्ने आवश्यकता हुन्छ । त्यसैले विद्यार्थी छनोट गर्नका लागि श्री बाल शिक्षा उच्च मा.वि. मा कक्षा ६-८ सम्मका विद्यार्थीहरू मध्येबाट प्रत्येक कक्षाबाट एक छात्र र एक छात्रा गरी ६ जना विद्यार्थी छनोट गरिएको थियो । यसरी छनोट गर्दा सर्वप्रथम विद्यार्थीहरूलाई केटा र केटी गरी दुई समुहमा विभाजन गरिएको थियो । त्यसपछि केटाहरू र केटीहरूको रोल नं. लेखिएका चिठ्ठाहरू विद्यार्थीको संख्याका आधारमा निर्माण गरी केटीहरू र केटाहरूको फरक फरक बट्टामा राखिएको थियो । यसरी बट्टामा राखिएका चिठ्ठालाई राम्रोसँग हल्लाएर आँखा बन्द गरी आफूले केटी मध्येको र विषय शिक्षकले केटा मध्येको एक-एक वटा चिठ्ठा टिपिएको थियो । चिठ्ठा तान्दा छनोटमा परेका विद्यार्थीहरूसँग प्रश्नावलीका आधारमा सुचना संकलन गरिएको थियो । यो कार्य दुवै विद्यालयका प्रत्येक कक्षामा (६-८) सञ्चालन गरिएको थियो । छनोटमा परेका विद्यार्थीको नामावली अनुसूची १ मा राखिएको छ ।

३.२.३ शिक्षकको छनोट

टिपिडि तालिमसँग सम्बन्धित शिक्षकहरूको धारणा बुझ्नका लागि दुवै विद्यालयका कक्षा ६-८ सम्म सामाजिक विषय शिक्षण गर्ने सम्पूर्ण शिक्षकहरू स्वतः नमुनाको रूपमा छनोट गरिएको छ । छनोटमा परेका शिक्षकको नाम अनुसूची १ मा राखिएको छ ।

३.२.४ प्रधानाध्यापकको छनोट

टिपिडि तालिमका बारेमा प्रधानाध्यापकको धारणा बुझ्नका लागि दुवै विद्यालयका दुईजना प्र.अ. लाई स्वतः नमुनाको रूपमा छनोट गरिएको छ । छनोटमा परेका प्रधानाध्यापकको नाम अनुसूची १ मा राखिएको छ ।

३.२.५ रोस्टर शिक्षकको छनोट

तालिम दिने तरिका र तालिम सम्बन्धी कुराहरुको जानकारीका लागि बाल शिक्षा उच्च मा.वि.का १ जना रोस्टर शिक्षकलाई स्वतः नमुनाको रूपमा छनोट गरिएको छ । छनोटमा परेका रोस्टर शिक्षकको नाम अनुसूची १ मा राखिएको छ । छनोटमा परेका स्रोत व्यक्तिको नाम अनुसूची १ मा राखिएको छ ।

३.२.६ स्रोत व्यक्तिको छनोट

टिपिडि तालिम सम्बन्धी जानकारी प्राप्त गर्नका लागि अगुवा स्रोत केन्द्रका व्यक्तिलाई स्वतः नमुनाको रूपमा छनोट गरिएको छ ।

३.३ सुचना संकलनका साधनको निर्माण

अध्ययनका लागि आवश्यक सुचनाहरु संकलन गर्न प्रयोग गरिने सामाग्री वा औजारलाई सुचना संकलनका साधन भनिन्छ । अध्ययनको क्रममा प्राप्त गरिने सुचना, तथ्य, प्रमाण, जानकारी र आँकडाहरु नै तथ्याङ्कहरु हुन् । यस अध्ययनमा सुचना संकलनको साधनका रूपमा अन्तर्वार्ता निर्देशिका, अवलोकन फारम, प्रश्नावली, क्षेत्र नोट र दस्तावेज अध्ययनको प्रयोग गरिएको छ ।

३.३.१ अर्ध संरचित अन्तर्वार्ता निर्देशिका

अन्तर्वार्तालाई अनुसन्धानको एउटा साधन वा विधिको रूपमा उपयोग गरिएको छ । अन्तर्वार्ता भनेको दुई वा दुई भन्दा बढी व्यक्तिहरु आमने-सामने बसेर निश्चित उद्देश्य र प्रश्नहरुमा केन्द्रित भई दोहोरो वार्तालाप गरी सुचना संकलन गर्ने कार्य हो । अध्ययनको उद्देश्य र विषयवस्तुका आधारमा विभिन्न प्रकारका अन्तर्वार्ता सञ्चालन गर्न सकिन्छ । यस अध्ययनमा शिक्षक, प्रधानाध्यापक, रोस्टर शिक्षक र स्रोत व्यक्तिसँग सुचनाहरु संकलन गर्नका लागि छुट्टा-छुट्टै अर्धसंरचित अन्तर्वार्ता निर्देशिका तयार गरि प्रयोग गरिएको थियो । जसलाई अनुसूची २, ३, ४ र ५ मा राखिएको छ ।

३.३.२ विद्यार्थीसँग प्रश्नावली

प्रश्नावलीलाई Inquiry forms पनि भनिन्छ । अनुसन्धान प्रक्रियामा तथ्यपरक सूचनाहरु संकलन गर्न प्रश्नावलीको प्रयोग गरिन्छ । प्रश्नावली समस्याको विषयमा आधारित भई निर्माण गरिएको प्रश्नहरुको सूची हो । प्रश्नहरुको यस्तो सूचीलाई छनोट गरिएको नमुना र उत्तरदाता समक्ष पत्रद्वारा वा अन्य प्रक्रियाद्वारा पठाइन्छ । यस अध्ययनमा पनि विद्यार्थीहरुको शिक्षण सम्बन्धी धारणा थाहा पाउनका लागि प्रश्नावली तयार गरी प्रत्यक्ष रूपमा आफू नै उपस्थित भएर भर्न लगाइएको थियो । विद्यार्थी प्रश्नावलीलाई अनुसूची ६ मा राखिएको छ ।

३.३.३ कक्षा अवलोकन फारम

व्यावहारिक तथा सामाजिक विज्ञानहरुमा अवलोकनलाई प्रभावकारी विधि मानिन्छ । यसले अनुसन्धानको विषयमा उसको प्राकृतिक अवस्थामा नै अवलोकन वा अध्ययन गर्ने गर्दछ । यस अध्ययनमा

कक्षाकोठाका शिक्षण क्रियाकलाप सम्बन्धि सूचना संकलन गर्न अवलोकन फारम निर्माण गरी प्रयोग गरिएको थियो । कक्षा अवलोकन फारमलाई अनुसूची ७ मा राखिएको छ ।

३.३.४ दस्तावेज अध्ययन

दस्तावेज अध्ययन एक यस्तो विधि हो जसको सहायताबाट कुनै पनि प्रश्नहरु, प्रत्यक्ष अवलोकन र उत्तरदाता आदीको परिचालन बिना अध्ययनको शीर्षक वा मुद्दामा व्यापक, विस्तृत र गहन सूचनाहरु संकलन गर्न सकिन्छ (खनाल, २०६६) । यस अध्ययनमा पनि कार्यक्रमसँग सम्बन्धित विविध जानकारी प्राप्त गर्नका लागि विभिन्न पुस्तकहरु, पत्रपत्रिका, प्रतिवेदन आदि अध्ययन गरिएको थियो ।

३.३.५ फिल्ड नोट

फिल्डबाट प्राप्त सूचनाहरुलाई नछुटाई संकलन गर्न र आवश्यक सूचनाहरुलाई आवश्यकता अनुसार टिपोट गर्नका लागि सूचना संकलनको साधनको रूपमा फिल्ड नोटको प्रयोग गरिएको थियो ।

३.४ साधनको वैधता निर्धारण

अनुसन्धानका लागि प्रयोग गरिने साधनहरु वैध भएमा मात्र तिनले दिने नजिता पनि वैध मान्न सकिन्छ । त्यसैले अनुसन्धानको उद्देश्य पुरा गर्न आवश्यक सूचना एवम् तथ्याङ्क संकलनका लागि निर्माण गरिने साधनहरुलाई अध्यापकहरु र सुपरीवेक्षकको सुझाव र निर्देशन अनुसार परिमार्जन गरी अन्तिम रूप दिइएको थियो । तत्पश्चात् मात्र निर्माण गरिएका साधनहरुलाई आवश्यक सूचना संकलनका लागि प्रयोग गरिएको थियो ।

३.५ सूचना संकलन प्रक्रिया

यस अनुसन्धानको लागि आवश्यक पर्ने सूचना संकलन गर्न अनुसन्धानकर्ता स्वयं अध्ययन क्षेत्रमा गई छनोटमा परेका विद्यालयका प्र.अ. हरूसँग प्रत्यक्ष रूपमा भेट गरिएको थियो । त्यसपछि उहाँहरुलाई आफ्नो अनुसन्धानका बारेमा जानकारी दिएर अनुमति लिइसकेपछि विषयगत शिक्षकसँग अनुमति र सहयोग लिएर कक्षा अवलोकन साथै अर्न्तवार्ता सञ्चालन गरिएको थियो । शिक्षक, प्र.अ. र स्रोत व्यक्तिसँग सूचना संकलनका लागि अर्ध-संरचित अर्न्तवार्ता निर्देशिका प्रयोग गरिएको थियो भने विद्यार्थीसँग सूचना संकलनका लागि प्रश्नावली प्रयोग गरिएको थियो । साथै शिक्षकको कक्षा अवलोकन पनि गरिएको थियो । त्यसैगरी अन्य आवश्यक सूचनाहरु प्राप्त गर्न दस्तावेज अध्ययन र क्षेत्र नोटको प्रयोग गरिएको थियो ।

३.६ सूचना विश्लेषण प्रक्रिया

माथि उल्लेखित विभिन्न साधनबाट प्राप्त मिल्दाजुल्दा सूचनाहरुलाई विभिन्न शिर्षकमा विभाजन गरी सरल र स्पष्ट भाषामा विश्लेषण गरिएको थियो । यसका लागि प्राप्त मिल्दाजुल्दा सूचनाहरु सर्वप्रथम एक ठाउँमा संगठन गरिएको थियो । त्यसपछि प्राप्त सूचनालाई कोडिड गर्ने कार्य गरिएको थियो । यसरी प्राप्त नतिजालाई विभिन्न शिर्षक र उप-शिर्षकमा विभाजन गरी उद्देश्यका आधारमा विश्लेषण र व्याख्या गरिएको छ ।

परिच्छेद चार

तथ्याङ्कको विश्लेषण र व्याख्या

अनुसन्धान कार्यका लागि सम्बन्धित सूचनाहरूलाई संगठित गर्ने, निश्चित क्रममा मिलाउने, सम्पादन गर्ने, व्यवस्थित गर्ने र सूचनाहरूबाट उपयुक्त निष्कर्ष निकाल्ने कार्य तथ्याङ्कको विश्लेषण र व्याख्या अन्तर्गत गर्ने गरिन्छ । प्रस्तुत अध्ययनमा पनि शिक्षकको पेशागत क्षमता विकास तालिम कार्यक्रमको प्रभावकारीताको अध्ययन गर्ने उद्देश्य लिइएको थियो । सोहि उद्देश्यलाई मध्यनजर गर्दै स्थलगत अध्ययनबाट प्राप्त भएका सूचनाहरूलाई संकलन गरिएको थियो । ती संकलित सूचनाहरूको आधारमा कार्यक्रम सञ्चालनको आवश्यकता, तालिम सञ्चालनको अवस्था, तालिममा प्रदान गरिएका सीपहरू प्रयोगको अवस्था तथा कार्यक्रमको अनुगमन र मूल्याङ्कन सम्बन्धि व्यवस्थाको निम्नानुसार विश्लेषण गरिएको छ ।

४.१ तालिमको आवश्यकताका बारेमा सरोकारवालाको धारणा

सञ्चालित टिपिडि तालिम कार्यक्रम आवश्यक छ वा छैन अथवा कति आवश्यक छ भन्ने कुरा थाहा पाउनका लागि तालिमको आवश्यकता अध्ययन गर्ने कार्य गरिएको थियो । सामान्यतया आवश्यकताको अध्ययन भन्नाले कुनै पनि कार्यक्रम, व्यक्ति वा संस्थाका आवश्यकताहरू पहिचान गर्ने प्रक्रिया हो तर आवश्यकताको अध्ययनलाई विभिन्न अवस्था, क्षेत्र र कार्यहरूमा फरक-फरक अर्थमा प्रयोग गरेको पाइन्छ । शिक्षकको पेशागत क्षमता विकास तालिम कार्यक्रमको आवश्यकता सम्बन्धि अध्ययन भन्नाले नि.मा.वि. तहका सामाजिक विषय शिक्षक, प्र.अ., रोस्टर शिक्षक तथा स्रोत व्यक्तिको अवधारणालाई लिइएको छ ।

४.१.१ सामाजिक विषय शिक्षकको प्रतिक्रिया

टिपिडि तालिम लिने र त्यसलाई कार्यन्वयन गर्ने पनि शिक्षकहरू नै हुन् । त्यसैले तालिमको सफलता र असफलताका आधार पनि शिक्षकहरू नै हुन् । टिपिडि तालिमको आवश्यकता अध्ययनका लागि छनोटमा परेका २ जना सामाजिक विषयका शिक्षकको प्रतिक्रिया लिइएको थियो ।

टिपिडि तालिम आवश्यकतामा आधारित तालिम भएकाले विद्यालयको वातावरण र शिक्षकको शिक्षण आवश्यकताका आधारमा तालिम लिन पाउने हुँदा तालिम अत्यन्तै आवश्यक भएको छनोटमा परेका शिक्षकको धारणा थियो । सधैंभरि आफूहरूले सिकाइरहँदा भन्दा स्वयम् सिक्न जाँदा रमाइलो महसुस हुने र नयाँ कुरा सिक्न पाउँदा आनन्द महसुस हुने उनिहरूको धारणा थियो । टिपिडि तालिममा सैद्धान्तिकका सँगसँगै प्रयोगात्मक क्रियाकलापहरूमा बढी जोड दिने भएकाले तालिमका साथसाथै

त्यसलाई कार्यान्वयनमा पनि ल्याइरहेको हुन्छ । त्यसले गर्दा पनि तालिम अझ बढी महत्वपूर्ण र आवश्यक भएको उनीहरूको धारणा थियो । तालिममा प्रथम पाँच दिने आमने सामने कार्यशाला मोड्युलमा आफ्नो आवश्यकताका विषयवस्तुहरू सिक्न पाउने, दोस्रो मोड्युलमा तीन दिनको क्रेडिट पाउने गरी आफ्नो विद्यालयमा नै पहिलो मोड्युल सम्पन्न गरेको २०-३० दिनभित्र स्वाध्ययन अभ्यास मोड्युल सम्पन्न गर्नुपर्ने र तेस्रो मोड्युलमा दोस्रो मोड्युलको कार्य सम्पादनको अनुगमन र मूल्याङ्कन गर्ने कार्य गरिन्छ । तालिमकै सिलसिलामा प्रयोगात्मक कार्य र सँगसँगै शिक्षण पनि गर्न पाउने भएकाले दोस्रो मोड्युलमा आफूहरूलाई अझ रमाइलो लागेको र यसले तालिमलाई अझै रोचक बनाएको उनीहरूको धारणा थियो । तालिम आवश्यकतामा आधारित भएकै कारणले विद्यालयमा शिक्षण गर्दा सजिलै प्रयोग गर्न सकिने भएकाले शिक्षणमा सुधार ल्याउन पनि तालिम अत्यन्तै प्रभावकारी साथै महत्वपूर्ण रहेको छनोटमा परेका शिक्षकहरूको धारणा पाइयो ।

४.१.२ प्रधानाध्यापकको प्रतिक्रिया

प्रधानाध्यापक विद्यालयको विकास गर्ने प्रमुख नेतृत्वकर्ताको रूपमा रहेको हुन्छ । नेतृत्व गर्नका लागि कुशल नेताको आवश्यकता पर्दछ । नेतृत्व गर्ने व्यक्ति सक्षम र प्रभावकारी योजना निर्माण गर्न सक्ने, स्रोतको समुचित व्यवस्था गर्न सक्ने र समुदायलाई परिचालन गरी विद्यालय परिवारबाट काम लिन सक्ने किसिमको भए मात्र विद्यालयले आफ्नो लक्ष्य हासिल गर्न सक्दछ । प्रधानाध्यापकले आफ्नो विद्यालयमा व्यवस्थापक सहजकर्ता र शिक्षकको रूपमा भूमिका खेल्नु पर्दछ ।

टिपिडि तालिम सम्बन्धि प्रधानाध्यापकको अवधारणा पनि प्रतिक्रियाका रूपमा लिइएको थियो । तालिममा प्रधानाध्यापकका लागि नेतृत्व क्षमता विकास सम्बन्धि तालिम सञ्चालन गरिने र त्यसबाट विद्यालय विकास सम्बन्धि विविध कार्य सम्पादनको क्रममा व्यवस्थापकीय तथा नेतृत्वको भूमिका निर्वाह गर्ने पक्षमा तालिमले आफूहरूलाई धेरै सहयोग पुगेको छनोटमा परेका प्रधानाध्यापकको धारणा थियो । तालिम कार्यान्वयनका क्रममा अनुगमन गर्ने कार्य प्रधानाध्यापकको पनि हुने गरेकोले पनि तालिम प्रयोगात्मक व्यवहारिक र महत्वपूर्ण रहेको उनीहरूको भनाइ थियो । तालिमको लागि आवश्यकता अध्ययन सम्बन्धि फारम भर्नका लागि प्रधानाध्यापकले अभिमुखीकरण गर्नुपर्दछ जसबाट आफूहरूलाई पनि सिक्ने अवसर प्राप्त हुने उनीहरूको प्रतिक्रिया थियो । तालिम सञ्चालनको अन्तिम मोड्युलमा शिक्षकका क्रियाकलापको मूल्याङ्कन गर्ने र शिक्षक, प्र.अ., रोस्टर शिक्षक व्यवस्थापन समिति मिलेर बैठक बस्नुपर्ने हुन्छ । जुन कार्य प्रधानाध्यापकका लागि अझ महत्वपूर्ण र आवश्यक भएको उनीहरूको प्रतिक्रिया थियो । जसबाट शिक्षणमा अझै सुधार गर्न सहयोग मिल्दछ । टिपिडि तालिमले कार्यान्वयनको पक्षलाई विशेष ध्यान दिने भएकै कारणले गर्दा यो तालिम अझ बढी आवश्यक र प्रभावकारी पनि भएको उनीहरूको प्रतिक्रिया थियो ।

४.१.३ रोस्टर शिक्षकको प्रतिक्रिया

टिपिडि तालिमका मुख्य प्रशिक्षक नै रोस्टर शिक्षक हुन् । तालिम सञ्चालन, अनुगमन र मूल्याङ्कन जस्ता सम्पूर्ण कार्यहरू रोस्टर शिक्षकहरूबाट नै हुने गर्दछ । यी कार्यका अलावा रोस्टर शिक्षकहरू पनि विद्यालयमा अध्ययनरत शिक्षकहरू मध्येबाट छनोट गरिएका हुन्छन् । कतिपय सम्बन्धित विषयको पेशाबाट तथा तालिम/व्यवस्थापन पेसाबाट विगत एक वर्ष भित्र अवकाश प्राप्त व्यक्ति पनि टिपिडिका रोस्टर शिक्षक हुन्छन्, किनकी शिक्षक छनोट गर्ने एउटा आधार त्यो पनि हो । तालिम सँग प्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्धित व्यक्ति रोस्टर शिक्षक पनि भएकाले छनोटमा परेका सामाजिक विषयका रोस्टर शिक्षकको धारणालाई पनि आवश्यकता अध्ययनमा समेटिएको छ ।

रोस्टर शिक्षकले आफू पनि विद्यालयमा अध्यापनरत शिक्षक भएकाले तालिम आवश्यक र महत्वपूर्ण भएको त्यसमा पनि अन्य शिक्षकले भन्दा बढी सिकने साथै शिक्षकलाई सिकाउने अवसर पनि पाएकाले आफ्नो लागि तालिम एकदमै महत्वपूर्ण भएको धारणा व्यक्त गरे । रोस्टर शिक्षकलाई शैक्षिक तालिम केन्द्रबाट आधारभूत प्रशिक्षण तालिम दिने र तालिम सञ्चालन सम्बन्धि कुराहरू सिकाउने भएकाले एकातिर सिकने अवसर र आफै तालिम पनि सञ्चालन गर्नुपर्ने भएकाले तालिमलाई महत्वपूर्ण अवसरका रूपमा लिएको उनको भनाई थियो । तालिम सञ्चालन, मोड्युल सामग्री निर्माण, तालिम कार्यक्रमको अनुगमन र मूल्याङ्कन जस्ता कार्यले आफूलाई पनि शिक्षणका लागि सुधार गर्न सहयोग पुगनुका साथै अनुगमनले शिक्षकलाई पनि तालिम कार्यान्वयन गर्नुपर्ने अवस्था सिर्जना भएको उनको धारणा थियो । टिपिडि सञ्चालनको तरिका नै महत्वपूर्ण र प्रयोगात्मक भएकाले पनि तालिम आवश्यक भएको साथै यो तालिम शिक्षकका लागि मात्र नभएर रोस्टर शिक्षक, स्रोत व्यक्ति, विद्यालय निरीक्षक लगायत शिक्षा जगतसँग प्रत्यक्ष रूपमा सरोकार र सम्बन्ध राख्ने सम्पूर्णका लागि नयाँ कुरा सिकने र सिकाउन महत्वपूर्ण अवसर रहेको उनको प्रतिक्रिया थियो ।

४.१.४ स्रोत व्यक्तिको प्रतिक्रिया

टिपिडिको मुख्य प्रशिक्षक रोस्टर शिक्षक नै भएतापनि स्रोत व्यक्तिलाई पनि टिपिडि प्रशिक्षकका रूपमा परिभाषित गरिन्छ । मा.वि.का लागि अगुवा स्रोत केन्द्रमा र प्रा.वि. शिक्षकहरूलाई स्रोत केन्द्रमा तालिम दिने गरिन्छ । त्यसैले स्रोत व्यक्तिको प्रतिक्रियालाई पनि आवश्यकता अध्ययनका लागि सूचनाका रूपमा संकलन गरिएको थियो । शिक्षकको निरन्तर पेशागत अभिवृद्धिका लागि टिपिडि तालिम आवश्यक हुनुका साथै यो तालिम व्यवहारिक र स्रोत व्यक्तिका लागि पनि यो तालिम आवश्यक रहेको छनोटमा परेका स्रोत व्यक्तिको भनाइ थियो । तालिम सञ्चालनमा पनि स्रोत व्यक्तिलाई टिपिडि प्रशिक्षककै रूपमा परिभाषित गर्ने साथै अनुगमन र मूल्याङ्कन जस्ता क्रियाकलापहरूमा पनि प्रत्यक्ष संलग्न हुनुपर्ने भएकाले पनि ती जिम्मेवारीले गर्दा शिक्षकलाई सिकाउने, आफूले सिकने साथै शिक्षकको प्रगति विवरण पनि सँगसँगै अनुगमन गरी पृष्ठपोषण प्रदान गर्न पाइने भएकाले तालिम निकै आवश्यक भएको उनको

प्रतिक्रिया थियो । तालिममा सिकाइने विषयवस्तु तालिमको योजनाकै चरणमा निर्धारित नभएर शिक्षकका मागका आधारमा निर्धारण गर्ने र मोड्युल सामग्री पनि स्रोत केन्द्रमा तयार पार्ने भएकाले पनि आफू अझ बढी सक्रिय भइरहनुपर्ने उनको भनाइ थियो । यसरी सैद्धान्तिक साथै व्यवहारिक र प्रयोगात्मक पनि भएकै कारणले टिपिडि तालिम अत्यावश्यक रहेको उनको प्रतिक्रिया पाइयो ।

४.२ तालिम सञ्चालनको अवस्था

कुनैपनि कार्यक्रमको योजना र उद्देश्य राम्रो हुँदा तसको नतिजा पनि राम्रो नै हुन्छ भनेर भन्न सकिने अवस्था रहँदा किनकि तसको महत्वपूर्ण पाटो भनेको कार्यान्वयन हो । जबसम्म योजना अनुरूप कार्यान्वयन हुँदा तबसम्म अपेक्षित उद्देश्य पनि पुरा हुन सक्दैन कार्यक्रमको प्रभावकारीता भनेकै तसको कार्यान्वयनको सफलताको आधारमा निर्धारित हुने हुनाले यहाँ तालिम सञ्चालनको अवस्थाको विश्लेषण गरिएको छ ।

४.२.१ स्रोत केन्द्रमा तालिम व्यवस्थापनको अवस्था

प्युठानको अगुवा स्रोत केन्द्रमा तालिम कार्यान्वयनको अवस्थालाई हेर्दा यस अगुवा स्रोत केन्द्रमा तालिम दिनका लागि २० जना रोस्टर शिक्षकको व्यवस्था गरिएको छ । यिनीहरूलाई शैक्षिक तालिम केन्द्रबाट आधारभूत प्रशिक्षण प्रदान गरिएको छ । यी शिक्षकहरू छनोट गर्दा नेपाली, अंग्रेजी, सामाजिक, विज्ञान र गणित विषयबाट सहमतिका आधारमा २/२ जना छनोट गरिएको पाइयो । तस मध्ये विद्यालयमा शिक्षण नगर्ने २ जना रोस्टर शिक्षकहरू पनि छन् । यसरी छनोट गरिएका रोस्टर प्रशिक्षकले नै अन्य शिक्षकलाई तालिम दिने गर्दछन् । प्रा.वि., नि.मा.वि. र मा.वि.मा पनि यहि तरिकाबाट नै तालिम प्रदान गरिन्छ । शिक्षकहरूलाई टिपिडि तालिम दिँदा पनि विषयवस्तुहरूलाई ३ समूहमा विभाजन गरी तालिम दिने गरेको पाइयो । जसअन्तर्गत

- क) भाषा समूह - नेपाली, अंग्रेजी
- ख) विज्ञान गणित समूह र
- ग) सामाजिक जनसंख्या र स्वास्थ्य समूह

अध्ययन क्षेत्रमा तालिमको मोड्युल अनुसार नै यी रोस्टर शिक्षकहरूले पहिलो पाँच दिने मोड्युलमा शिक्षकहरूसँगको आमने सामने कार्यशाला सम्पन्न गर्ने गरेको स्रोत व्यक्तिबाट जानकारी पाइयो । दोस्रो मोड्युलमा पहिलो मोड्युल सम्पन्न गरेका शिक्षकहरू सहभागी हुने र यो मोड्युलमा शिक्षकले २० देखि ३० दिनभित्र ३ कार्य दिन बराबरको क्रेडिट पाउने गरी आफ्नै विद्यालयमा प्रयोगात्मक क्रियाकलाप गर्न लगाउने गरेको रोस्टर शिक्षकको भनाइ थियो । ती प्रयोगात्मक क्रियाकलापहरूको अवलोकन र मूल्याङ्कन रोस्टर शिक्षकहरूले नै सहभागी शिक्षकको विद्यालयमा गएर गर्ने गरेको पाइयो । रोस्टर शिक्षक विद्यालयमा जाँदा उनीहरूलाई निश्चित विद्यालयको जिम्मा दिएर आ-आफ्नो विद्यालय

संख्या विभाजन गर्दा अनुगमनका लागि सजिलो हुने गर्दछ । यसरी रोस्टर शिक्षकले विद्यालयमा गएर तालिममा सहभागी शिक्षकका प्रयोगात्मक कार्य अवलोकन पश्चात् शिक्षकहरु प्र.अ. विद्यालय व्यवस्थापन समिति र रोस्टर शिक्षक बसेर बैठक सञ्चालन गर्ने र शिक्षकले सम्पादन गरेका कार्यको मूल्याङ्कन गर्ने गरेको पाइयो ।

४.२.२ तालिम सञ्चालन प्रक्रिया

कुनैपनि कार्य गर्दा कुन चरणबाट अगाडी बढेको छ र त्यस कार्यअन्तर्गत कुन-कुन क्रियाकलापहरु समावेश गरिएको छ भन्ने कुराले त्यसको प्रक्रियालाई इङ्कित गर्दछ । टिपिडि तालिम सञ्चालन गर्ने कार्य आवश्यकताका आधारमा गर्ने गरिन्छ । शिक्षकहरुको आवश्यकताका आधारमा उनीहरुलाई आवश्यकता अध्ययन फारम गर्न लगाएर त्यहि फारमहरु संकलन गरी त्यसकै आधारमा तालिम सञ्चालन गरिन्छ । टिपिडि तालिमको विषयवस्तु पूर्वनिर्धारित हुँदैन । विद्यालयको वातावरण र शिक्षकको आवश्यकता अनुसार तालिमका विषयवस्तु निर्धारण गरिन्छ । टिपिडि तालिमका लागि प्रा.वि.लाई स्रोत केन्द्र र मा.वि.लाई अगुवा स्रोत केन्द्रबाट तालिम दिने व्यवस्था अनुरूप नै तालिम सञ्चालन गर्ने गरेको स्रोत व्यक्ति र रोस्टर शिक्षकको भनाई थियो ।

निर्धारित प्रक्रिया अनुसार विद्यालयमा अध्यापनरत शिक्षकहरुबाट रोस्टर शिक्षकको छनोट गरेको पाइयो । छनोट गरिएको रोस्टर शिक्षकले तालिमका सम्पूर्ण कार्य गर्नुपर्ने हुन्छ । जस अन्तर्गत शिक्षकले ३ मोड्युलको १० दिने तालिममा पहिलो पाँच दिने आमने-सामने कार्यशाला मोड्युल दोस्रो तीन दिने स्वाध्ययन अभ्यास मोड्युल र अन्तिम अथवा तेस्रो दुइ दिने मोड्युलमा अनुगमन र मूल्याङ्कन सम्बन्धि कार्य रोस्टर शिक्षकले नै गर्नुपर्ने र गर्ने गरेको पाइयो । यसरी एकपटकमा १० दिने तालिम सञ्चालन हुने भएता पनि वर्ष भरिमा २ देखि ३ पटक सम्म पनि तालिम सञ्चालन गरिन्छ । त्यसैले ती रोस्टर शिक्षकहरु तालिम दिने कार्यमा सहभागी हुँदा विद्यालयको पठनपाठनमा बाधा पुग्न सक्दछ । तालिमलाई विदा अथवा अन्य सार्वजनिक विदाका दिनमा सञ्चालन गर्ने सम्बन्धि कुनै व्यवस्था नभएतापनि अगुवा स्रोत केन्द्रले पठनपाठनलाई दृष्टिगत गरि सकेसम सार्वजनिक विदाका दिनमा पहिलो पाँच दिने आमनेसामने कार्यशाला मोड्युल सञ्चालन गर्ने गरेको पाइयो । जसबाट पठनपाठनमा अवरोध कम हुने गरेको पाईयो ।

४.२.३ शिक्षक तालिमको मौजुदा अवस्था

टिपिडि तालिमको मौजुदा अवस्थालाई हेर्दा कतिपय शिक्षकहरु प्रथम चरणको तालिममा सम्म पनि सहभागी नभएको पाइयो । जबकि टिपिडि तालिममा ५ वर्ष (२०६७-७२) मा १०/१० दिनको ३ चरण गरी ३० दिने तालिम सम्पूर्ण शिक्षकले सम्पन्न गर्नुपर्ने भनिएको छ । तालिमको मौजुदा अवस्थालाई तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ :

तालिका ४.१ : विभिन्न विषयमा शिक्षक तालिमको अवस्था

तालिम प्रदान गर्ने निकाय	तह	शिक्षक संस्था	प्रथम चरण	द्वितीय चरण	तृतीय चरण
स्रोत केन्द्र (ओखरकोट)	प्रा.वि.	१४४	१२५ (८६.८०%)	६९ (४७.९१%)	२९ (२०.१४%)
अगुवा स्रोत केन्द्र (जिल्ला)	नि.मा.वि.	२३२	१८५ (७९.७४%)	९२ (३९.६६%)	२८ (१२.०७%)
अगुवा स्रोत केन्द्र (जिल्ला)	मा.वि.	१६८	१६८ (१००%)	७३ (४३.४५%)	३० (१७.८६%)

स्रोत : ओखरकोट स्रोत केन्द्र र जिल्ला शिक्षा कार्यालय प्युठान

माथिको तालिकाको आधारमा विश्लेषण गर्दा ओखरकोट स्रोत केन्द्र अन्तर्गत प्रा.वि. तहको जम्मा शिक्षक संख्या १४४ छ। त्यसमध्ये तालिममा सहभागी शिक्षक संख्या १२५ छ। यो संख्या सम्पूर्ण संख्याको ८६.८० प्रतिशत हो। यसमा पनि तालिम सम्पन्न गरेका वा तृतीय चरणसम्म तालिम सम्पन्न गरेका शिक्षक सम्पूर्ण संख्याको २० प्रतिशत मात्र छन्। त्यसैगरी नि.मा.वि. र मा.वि. अन्तर्गत तालिम सञ्चालन गर्ने निकाय अगुवा स्रोत केन्द्र हो र यो जिल्लामा एउटा मात्र छ। नि.मा.वि. तहका जम्मा शिक्षक संख्या २३२ छ। जसमध्ये तालिम प्राप्त वा तालिममा सहभागी शिक्षक संख्या १८५ अर्थात् ७९.७४ प्रतिशत भए तापनि तालिम सम्पन्न गरेका शिक्षक संख्या भने सम्पूर्ण संख्याको करिब १२ प्रतिशत मात्र छ। त्यसैगरी मा.वि. तहका सम्पूर्ण शिक्षक संख्या १६८ जना मध्ये सम्पूर्ण शिक्षक तालिममा सहभागी भइसके तापनि तालिम सम्पन्न गर्ने जम्मा ३० जना अर्थात् करिब १८ प्रतिशत छन्। यसरी हेर्दा कार्यक्रम सञ्चालन भएको ३ वर्ष बितिसक्न लाग्दा सम्म पनि यति थोरै अथवा न्यून संख्यामा मात्र शिक्षकहरूले तालिम सम्पन्न गरेका छन्। त्यसमा पनि कतिपय शिक्षकहरू प्रथम चरणको तालिममा सम्म सहभागी हुन पाएका छैनन्। उनिहरूलाई तीनवटै चरणको तालिम दिनुपर्ने अवस्था छ। त्यसैले तालिमको अवस्थालाई विश्लेषण गर्दा हालसम्म अपेक्षाकृत उपलब्धि हासिल गर्न नसकेको देखिन्छ। सामाजिक विषयको समग्र अवस्थालाई हेर्दा मा.वि. र नि.मा.वि.को भन्दा प्रा.वि.को सामाजिक विषयको तालिमको अवस्था केहि राम्रो पाइयो। सामाजिक विषयको तालिम सम्बन्धि अवस्थालाई तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ।

तालिका ४.२ : सामाजिक विषयमा तालिमको अवस्था

तालिमप्रदान गर्ने निकाय	तह	शिक्षक संस्था	प्रथम चरण	द्वितीय चरण	तृतीय चरण
स्रोत केन्द्र (ओखरकोट)	प्रा.वि.	३२	२५ (७८.१२%)	१५ (६०%)	७ (२१.८८%)
अगुवा स्रोत केन्द्र (जिल्ला)	नि.मा.वि.	३४	२४ (७०.५९%)	१३ (५४.१७%)	५ (१४.७०%)
अगुवा स्रोत केन्द्र (जिल्ला)	मा.वि.	५०	३५ (७०%)	१५ (४२.८५%)	८ (१६%)

स्रोत : ओखरकोट स्रोत केन्द्र र जिल्ला शिक्षा कार्यालय प्युठान

माथिको तालिकाको आधारमा विश्लेषण गर्दा ओखरकोट स्रोत केन्द्र अन्तर्गत जम्मा ३२ जना शिक्षकहरूमध्ये २५ जना तालिममा सहभागी भएको छन् । यो संख्या सम्पूर्ण संख्याको करिब ७८ प्रतिशत हो । यसमध्ये पनि तालिम सम्पन्न गरेका वा तृतीय चरणसम्म पुगेका शिक्षक सम्पूर्ण संख्याको करिब २२ प्रतिशत छन् । त्यसैगरी नि.मा.वि. तहका जम्मा सामाजिक शिक्षक जिल्लामा ३४ जना छन् । जसमध्ये २४ जना अर्थात् करिब ७१ प्रतिशत तालिममा सहभागी छन् भने त्यसमा पनि करिब १४ प्रतिशतले मात्र अन्तिम चरणसम्मको तालिम सम्पन्न गरेका छन् । मा.वि. मा सामाजिक शिक्षकको तालिमको अवस्थालाई हेर्दा जिल्लामा जम्मा ५० जना शिक्षकहरू मध्ये ३५ जना अर्थात् ७० प्रतिशत शिक्षक तालिममा सहभागी भइसकेका छन् । तापनि तालिम सम्पन्न गर्ने संख्या ८ जना अर्थात् जम्मा संख्याको केवल १६ प्रतिशत मात्र देखिन्छ ।

यसरी सामाजिक विषयमा तालिम सम्बन्धि अवस्थालाई हेर्दा स्रोत केन्द्र अन्तर्गत सञ्चालित प्रा.वि.तहको तालिममा सहभागी र तालिम सम्पन्न गर्ने दुवै संख्या बढी देखिन्छ । त्यसपछि क्रमशः नि.मा.वि. र मा.वि. को सहभागिता र सम्पन्न गर्ने दर देखिन्छ । अभै पनि सामाजिक विषयकै कतिपय शिक्षक प्रथम चरणमा सम्म पनि सहभागी नभएको देखिन्छ । त्यसैगरी तालिम सम्पन्न गरेको संख्या पनि न्यून नै देखिन्छ ।

४.३ तालिममा प्रदान गरिने सीपहरू

टिपिडि तालिम निरन्तर पेशागत अभिवृद्धिका लागि सञ्चालित तालिम हो । यो मागमा आधारित तालिम हो । यसमा तालिमका विषयवस्तु पूर्वनिर्धारित नभएर शिक्षकका मागका आधारमा विषयवस्तु निर्धारण गर्ने गरिन्छ । व्यवहारिक र प्रयोगात्मक सीपलाई विशेष प्राथमिकता दिइन्छ । यसरी टिपिडिमा प्रदान गरिने सीपहरूलाई ३ समूहमा विभाजन गरी प्रदान गर्ने गरिन्छ । जसमा,

- क) विषयवस्तुमा आधारीत,
- ख) विधिमा आधारीत,
- ग) पेशामा आधारीत,

स्रोत व्यक्तिका अनुसार यसरी टिपिडिमा प्रदान गरिने सीपहरूलाई समूहमा विभाजन गरी प्रदान गरिने व्यवस्था अनुरूप नै तालिम सञ्चालन गर्ने गरेको पाइयो । सामाजिक शिक्षा विषयमा प्रदान गरिने सीपहरू अन्तर्गत सर्वप्रथम शिक्षकको मागका आधारमा ती सीपहरूलाई माथि उल्लेखित आधारमा विभाजन गरिन्छ । त्यसपछि उक्त विषयवस्तु अन्तर्गत समेटिएका कुराहरूमा छलफल गर्ने र ती विषयवस्तुका बारेमा परिचित गराउने कार्य गरिन्छ । त्यसैगरी ती विषयवस्तुसँग सम्बन्धित शैक्षिक सामाग्रीको निर्माण र प्रयोग गर्न लगाइन्छ । यस अन्तर्गत कुन कुन पाठका लागि कस्ता कस्ता सामाग्री र विधि उपयुक्त हुन्छन् भन्ने बारेमा पनि जानकारी दिने कार्य गरिन्छ । जस्तै सामाजिक विषयमा

नक्साको निर्माण र प्रयोग, समयरेखा निर्माण र प्रयोग, चार्ट निर्माण जस्ता सामाग्री निर्माण गर्ने र उपयुक्त विषयवस्तुको छनोट गरी ती सामाग्री प्रयोग गर्न लगान्छ । टिपिडि तालिमका पूर्वनिर्धारित क्रियाकलाप नहुने हुनाले शिक्षकको माग र आवश्यकता अनुरूप तालिम सञ्चालन गर्ने गरिन्छ । मागमा आधारित यि सबै क्रियाकलापहरु पहिलो मोड्युल अर्थात् पाँच दिने मोड्युल अन्तर्गत गर्ने गरिन्छ । यो आमने-सामने कार्यशाला मोड्युल हो । यहि मोड्युलको अन्तिम दिन अर्थात् पाँचौ दिनमा दोस्रो स्वाध्ययन अभ्यास अन्तर्गत गरिने परियोजना कार्य बारे छलफल समेत गरी प्रत्येक शिक्षकलाई परियोजना कार्य दिने गरिन्छ । यो कार्य अर्थात् परियोजना कार्य पहिलो मोड्युल सम्पन्न गरेको २० देखि ३० दिनभित्र गरिसक्नुपर्दछ, जसलाई ३ दिन बराबरको क्रेडिट छुट्टयाइएको हुन्छ । परियोजना कार्यमा एउटा शिक्षण सुधार योजना निर्माण गर्नुपर्दछ, भने अन्य विषयवस्तुसँग सम्बन्धित प्रश्नहरु दिइन्छ र त्यसमध्येबाट २ वटा परियोजना कार्य गर्न लगाइन्छ । जस्तै : आधारभूत तहको सामाजिक अध्ययन विषयमा समयरेखा प्रयोग गरी पढाउन सकिने पाठकहरुको कक्षागत रूपमा पहिचान गरी कुनै एउटा पाठसँग सम्बन्धित भएर समयरेखा निर्माण गर्नुहोस्, नक्सा निर्माण गर्ने विभिन्न तरिकाहरु उल्लेख गरी कुनै एउटा विधिबाट नेपालको नक्सा निर्माण गर्नुहोस् । यस्तै प्रश्नहरु मध्ये २ वटा प्रश्नमा परियोजना कार्य गर्न दिइन्छ ।

यसरी टिपिडिमा प्रदान गरिने सीपको विभाजन, पाँच दिने कार्यशाला, तीन दिने स्वाध्ययन अभ्यास र दुइ दिने अनुगमन र मूल्याङ्कन जस्ता कार्य भन्दा बाहेक टिपिडिमा के विषयवस्तु र कस्ता सीप प्रदान गर्ने भन्ने पूर्वनिर्धारित प्रक्रिया हुँदैन । यि सबै कुरा शिक्षकको पेशागत मागका आधारमा निर्धारण गर्ने गरिन्छ । शिक्षकले पेशागत मागमा आफ्नो शिक्षणमा देखापरेका जुनसुकै समस्याहरु पनि उल्लेख गर्न पाइन्छ, तापनि तालिमका लागि आवश्यकता फाराम भर्दा केवल शिक्षण विधि, सामाग्री जस्ता कुरामा मात्र केन्द्रित भएको पाइयो । जसले गर्दा प्रणालीगत आवश्यकताहरु जस्तै : निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कन, कार्यात्मक अनुसन्धान, स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माण जस्ता विषयमा ध्यान नदिएको पाइयो ।

४.४ तालिमबाट प्राप्त सीपहरु प्रयोगको अवस्था

व्यक्तिको व्यवहारमा परिवर्तन ल्याउने एउटा प्रमुख माध्यम तालिम हो । कुनै पनि मानिसमा भएको सैद्धान्तिक ज्ञानलाई व्यवहारमा उतार्नको लागि तालिमको आवश्यकता पर्दछ । शिक्षकमा ज्ञान हुनु मात्र पर्याप्त छैन, त्यसलाई कसरी विद्यार्थी समक्ष पुऱ्याउने भन्ने कुराको समाधान तालिमले गर्दछ । तालिमले नै शिक्षकको शिक्षण कलाको विकास गर्दछ । शिक्षकमा भएका ज्ञान, सीप र व्यवहारलाई विभिन्न माध्यमबाट विद्यार्थी सामु प्रस्तुत गरी विद्यार्थीमा पनि व्यवहारिक परिवर्तन गराउन सहयोग गर्ने कार्य तालिमले गर्दछ । तालिम जतिसुकै राम्रो र प्रभावकारी भएतापनि जबसम्म त्यसलाई प्रभावकारी रूपबाट कार्यन्वयन गरिदैन तबसम्म त्यसको कुनै औचित्य रहँदैन । तालिमबाट प्राप्त ज्ञान र सीप

तबमात्र प्रतिबिम्बित हुन्छन् । जब, ती ज्ञान र सीप कक्षाकोठामा प्रयोग गरी विद्यार्थीको व्यवहारमा परिवर्तन ल्याउन सकिन्छ ।

त्यसैले अध्ययनका लागि नमुनाका रूपमा छनोट गरिएका शिक्षकद्वारा तालिमबाट प्राप्त सीपहरू प्रयोगको अवस्थालाई निम्नानुसार विश्लेषण गरिएको छ ।

४.४.१ शिक्षणका लागि तयारी

योजना बिनाका कार्यहरू अस्तव्यस्त र लगाम बिनाको घोडा जस्तै हुन्छन् । कुनै पनि कार्यलाई सरल, सहज र प्रभावकारी रूपबाट सम्पन्न गर्नका लागि योजना अत्यावश्यक हुन्छ । शिक्षाजस्तो महत्वपूर्ण र देशको प्रत्यक्ष रूपमा भाग्य र भविष्यसँग जोडिएको कुरामा योजना अनिवार्य हुन्छ । कुनै पनि शिक्षकले के पढाउने, कसरी पढाउने, कति पढाउने, कहाँ पढाउने, कति समय पढाउने, कहिले मूल्याङ्कन तथा परीक्षा गर्ने भन्ने विभिन्न खालका योजना बनाउनु पर्दछ । यी योजनाहरू वार्षिक, मासिक, साप्ताहिक र दैनिक रूपमा निर्माण गरिन्छ । अवलोकन र शिक्षकहरूसँगको छलफलबाट अध्ययन क्षेत्रमा परेका २ वटै विद्यालयमा वार्षिक योजना बाहेक शिक्षणकै लागि त्यस्तो कुनै पनि लिखित रूपमा योजना नबनाएको जानकारी पाइयो । यी शिक्षकहरूले योजना नबनाउने कारण सोधदा देशको बन्द, हडताल जस्ता कारणहरूको बहाना बनाएको पाइयो ।

४.४.२ कक्षाकोठाको व्यवस्थापन

शिक्षणमा कक्षाकोठाको व्यवस्थापन एक महत्वपूर्ण पक्ष हो । विद्यार्थीहरू राम्रो कोठामा बसेर मात्र पुग्दैन, उनीहरूले आवश्यकता अनुसार स्थान बदलेर बस्दा पनि सिकाइ प्रभावकारी हुनसक्छ । साथै सधैं एकनासले बस्दा जान्ने विद्यार्थी अगाडी बढ्दै जाने र नजान्ने भन्नु निष्क्रिय हुँदै जाने पनि हुनसक्छ । यसमा कक्षाकोठाको वातावरणले पनि प्रभाव पार्न सक्छ । कक्षाकोठाको वातावरण भन्नाले प्रकाश साथै हावाको आवतजावत सजिलै हुनसक्ने, कालोपाटीको उचित व्यवस्था, उमेर र आवश्यकता अनुसार डेक्स र बेचनको व्यवस्था जस्ता कुराहरू पर्दछन् ।

विद्यार्थीको बसाइको अवस्थालाई हेर्दा वर्षभरि नै एकातिर छात्र र अर्कोतिर छात्रा पर्ने गरी बसेको पाइयो । पाठको अवस्था वा विषयवस्तु अनुसार समूह विभाजन गरेर, साना समूह निर्माण गरेर र घेरामा बसेर पठनपाठन गर्ने विधि अपनाएको पाइएन । साथै विद्यार्थी विद्यालय आएको समयको आधारमा अगाडिबाट पछाडिसम्म बस्ने गरेको पाइयो । टाढाबाट विद्यालय आउने अथवा ढिलो विद्यालय पुग्ने विद्यार्थी सधैं पछाडि बस्ने गरेको पाइयो । यसमा पनि पालैपालो बस्ने व्यवस्था मिलाउन तिर ध्यान दिएको पाइएन । अध्ययन क्षेत्रभित्र परेका विद्यालयमा गई कक्षा अवलोकन र छलफल गर्दा कक्षा व्यवस्थापन सन्तोषजनक पाइएन । दुवै विद्यालयका कक्षाकोठाको वातावरण सन्तोषजनक नै भए तापनि व्यवस्थापनमा भने खासै ध्यान दिइएको पाइएन ।

४.४.३ विषयवस्तुको प्रस्तुतीकरण

अध्ययन क्षेत्रभित्र परेका २ वटै विद्यालयका शिक्षकहरूले विषयवस्तुको प्रस्तुतीकरण गर्दा सुरुवात नै पूर्वपाठन पूनरावलोकन नगराएतापनि पूर्व ज्ञानसँग सम्बन्धित गराई गर्ने गरेको पाइयो । उपयुक्त उदाहरण, हाउभाउ गर्न सकेको, स्पष्ट रूपमा शिक्षण गरेको, सरल र शुद्ध भाषाको प्रयोग गरेको र विद्यार्थीको स्वतन्त्रतालाई समेत ध्यान दिइएको पाइयो । त्यसैगरी सम्बन्धित विषयवस्तुलाई प्रष्ट पार्न अन्य शिर्षक र विषयवस्तुसँग सम्बन्ध कायम गर्ने कार्य गरेको पाइयो । सम्बन्धित विषय शिर्षकको सम्बन्ध कायम गर्न र क्रमबद्ध तरिकाबाट पेश गर्न तालिम र अनुभव सहयोगी भएको उनीहरूको प्रतिक्रिया थियो ।

त्यसैगरी २ वटै शिक्षकहरूले पाठ पढाउनु अघि पाठ शिर्षकको उद्देश्यका बारेमा भनेर वा लेखेर जानकारी दिइएको पाइएन । शिक्षकहरूले प्रायः सिधै गएर कालोपाटीमा पाठ शिर्षक लेखिदिने र त्यसैको व्याख्या गरिदिने गरेको पाइयो । आवश्यकता अनुसार सामाग्री र विधि पर्याप्त नभएको र अन्त्यमा सारांश पनि प्रस्तुत नगर्ने गरेको पाइयो ।

४.४.४ शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग

विद्यार्थीहरूमा विभिन्न सीप तथा धारणाको विकास गर्न एवं उनीहरूको सिकाइ अनुभव र सोचाइ क्षेत्रको अभिवृत्ति विकास गर्न शिक्षणमा विभिन्न सामाग्रीको प्रयोग गर्न आवश्यक हुन्छ । सिकाइलाई दिगो र अर्थपूर्ण बनाउन शैक्षिक सामग्रीको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । सिकाइलाई व्यवहारिक र उद्देश्यमूलक बनाउन शिक्षण कार्यमा प्रयोग गरिने सामग्रीलाई नै शैक्षिक सामग्री भनिन्छ । शिक्षण सामग्री निर्माण र प्रयोग पनि विषयवस्तु र उपलब्धता अनुसार फरक फरक रूपबाट गर्न सकिन्छ ।

अध्ययन क्षेत्रमा परेका २ वटै विद्यालयका सामाजिक शिक्षकको ६-६ वटा कक्षा अवलोकन गर्दा दैनिक रूपमा शिक्षण सामग्री निर्माण र प्रयोग गर्ने गरेको पाइएन । पहिलो शिक्षकको पहिलो दिन कक्षा ६ देखि ८ सम्म गरी ३ वटा कक्षा अवलोकन गरिएको थियो । जसअन्तर्गत कक्षा ६ मा नागरिक परिचय, कक्षा ७ मा अङ्गीकृत नागरिकता र कक्षा ८ मा मध्यपश्चिमाञ्चल क्षेत्रको प्राकृतिक, सामाजिक र आर्थिक अवस्था पाठ शिर्षकहरू शिक्षणको अवलोकन गरिएको थियो । यी पाठ शिर्षकहरू शिक्षण गर्दा दैनिक प्रयोगका शिक्षण सामग्री बाहेक अन्य कुनै शिक्षण सामग्री प्रयोग गरेको पाइएन । त्यसैगरी पहिलो शिक्षककै दोस्रो दिनमा पनि तिनवटै कक्षा अवलोकन गरिएको थियो । जसअन्तर्गत कक्षा ६, ७ र ८ मा क्रमशः नागरिकका अधिकार, नागरिक कर्तव्यको पालना र नक्सा कार्य पाठ शिर्षकहरू शिक्षण गरिएको थियो । यि मध्ये कक्षा ८ को नक्सा कार्य शिर्षकको पाठमा शैक्षिक

सामग्रीका रूपमा नेपालको नक्साको प्रयोग गरिएको थियो भने अन्यमा दैनिक प्रयोगका सामग्री मात्र प्रयोग गरेको पाइयो ।

त्यसैगरी दोस्रो शिक्षकको पहिलो दिनमा पनि कक्षा ६ देखि ८ सम्मका एउटा-एउटा गरी ३ वटा कक्षा अवलोकन गरिएको थियो । जसअन्तर्गत कक्षा ६ देखि ८ सम्म क्रमशः एसिया महाद्विपको प्राकृतिक अवस्था, पद्धतिको बनोट र राजेन्द्रलक्ष्मीको शासनकाल पाठशिर्षक अध्यापन भएको थियो । यी मध्ये एसिया महाद्विपको प्राकृतिक अवस्था पाठको शैक्षिक सामग्रीका रूपमा एटलसको प्रयोग गरिएको थियो भने पृथ्वीको बनोट सम्बन्धि पाठ शिर्षक अध्यापन गर्न ग्लोबको प्रयोग गरिएको थियो ।

यसरी अध्ययन क्षेत्रमा परेका २ वटै विद्यालयका १२ वटा कक्षा अवलोकन गर्दा केवल ३ वटा कक्षामा मात्र शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग गरेको पाइयो । विषयवस्तु अनुसार कहिलेकाहिं विद्यालयमा उपलब्ध सामग्री जस्तै : नक्सा, ग्लोब, एटलस प्रयोग गर्ने गरेतापनि अन्य विषयवस्तुका लागि आफै र स्थानिय स्तरमा उपलब्ध स्रोत सामग्रीको उपयोग गरी सामग्री निर्माण र प्रयोग गर्ने गरेको पाइएन । यस सम्बन्धमा विद्यार्थीले पनि दैनिक रूपमा शिक्षकले सामग्री नल्याउने र कहिलेकाहिं मात्रै शिक्षकले शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग गर्ने गरेको प्रतिक्रिया दिए । त्यसैगरी शिक्षक र प्रधानाध्यापकले भने विषयवस्तु अनुसारका सम्पूर्ण सामग्री विद्यालयमा उपलब्ध नभएको र प्रत्येक दिन सामग्री निर्माण र प्रयोग गर्न विद्यार्थी संख्या बढी र स्रोत साधन पर्याप्त नरहेको प्रतिक्रिया दिए ।

४.४.५ शिक्षण विधिको प्रयोग

कुनै पनि विषयवस्तु विद्यार्थी समक्ष सरल, सहज र प्रभावकारी ढङ्गले प्रस्तुत गर्ने माध्यम विधि हो । शिक्षण विधि सिकारुको स्तर, उमेर, रुचि र अध्यापन गराइने विषयको प्रकृतिमा भर पर्दछ । यो एक जटिल प्राविधिक कार्य भएकाले यसबाट विद्यार्थीहरूको सकारात्मक व्यवहारिक परिवर्तनको अपेक्षा राखिएको हुन्छ । शिक्षण विधि पनि विभिन्न विषय र त्यसका विषयवस्तु अनुसार फरक-फरक हुने गर्दछन् । शैक्षणिक उद्देश्यहरू प्राप्त गर्नका लागि एउटा योग्य शिक्षकले कस्तो विधिको प्रयोग गर्ने भन्ने विषयमा जान्नु महत्वपूर्ण हुन्छ ।

अध्ययन क्षेत्रमा परेका २ वटै विद्यालयका कक्षा अवलोकनका क्रममा शिक्षणमा प्रयोग गरिएका विधिको पनि अध्ययन गरिएको थियो । अध्ययनका क्रममा सामाजिक विषय शिक्षणमा अबै पनि विद्यार्थी केन्द्रित भन्दा पनि शिक्षक केन्द्रित र परम्परागत विधिहरू नै बढी प्रयोग गरेको पाइयो । शिक्षणका क्रममा न्यून मात्रामा छलफल, प्रदर्शन, नक्सा अध्ययन जस्ता विधिहरू प्रयोग गरे तापनि मुख्यतया प्रवचन र प्रश्नोत्तर विधि नै बढी प्रयोग गरेको पाइयो ।

४.४.६ शिक्षकका शिक्षण क्रियाकलापहरु

शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप भन्नाले शिक्षणका क्रममा शिक्षक र विद्यार्थीबाट गरिने सम्पूर्ण क्रियाकलापहरु हुन् । विषयवस्तुको निश्चित उद्देश्य प्राप्त गर्नका लागि शिक्षक तथा विद्यार्थीहरु ती क्रियाकलापमा संलग्न हुनुपर्दछ । कुनै पनि विषयवस्तुको उद्देश्य प्राप्तिका लागि शिक्षकले कसरी प्रस्तुत हुने, कुन विधि, सामग्री, निती तथा रणनीति अपनाउने र कसरी शिक्षणलाई प्रभावकारी बनाउने भन्ने विषयमा शिक्षकले तन, मन, वचन र कर्मले समर्पित भई शिक्षण कार्य अगाडि बढाउनुपर्दछ । शिक्षकका हरेक पक्षले विद्यार्थीहरुलाई सिकाइरहेको हुनुपर्दछ । शिक्षक एउटा अनुकरणीय व्यक्ति हो ।

पहिलो शिक्षकले कक्षा ६ को पहिलो कक्षामा नागरिक परिचय शिर्षक शिक्षण गरेका थिए । उक्त पाठ शिक्षण गर्दा सर्वप्रथम शिक्षकले कक्षामा गएर कालोपाटीमा पाठ शिर्षक लेख्ने कार्य गरेका थिए । त्यसपछि आफैले नागरिकको परिचय दिएका थिए । प्रवचन विधि बढी प्रयोग गरिएको उक्त कक्षामा समय-समयमा विद्यार्थीहरुलाई पाठ सँग सम्बन्धित प्रश्नहरु जस्तै : नागरिक कसलाई भनिन्छ ? तिमीहरु नागरिक हो कि होइन ? जस्ता प्रश्नहरु सोध्ने कार्य पनि भएको थियो । विद्यार्थीले दिएका उत्तरलाई सच्याइदिने र विद्यार्थीलाई पृष्ठपोषण दिने कार्य भएको थियो । यत्तिकैमा कक्षा समाप्त गरिएको थियो । यो कक्षामा गृहकार्य दिने कार्य भएको थिएन ।

त्यसैगरी पहिलो शिक्षकले कक्षा ६ कै दोस्रो कक्षामा नागरिकका अधिकार पाठ शिर्षक शिक्षण गरेका थिए । यो पाठ शिक्षण गर्दा उनले सर्वप्रथम पूर्वपाठको पुनरावलोकन गराएर क्रमबद्ध रूपमा विद्यार्थीहरुलाई आजको पाठशिर्षक तर्फ प्रवेश गराएका थिए । सरल र सहज रूपबाट विषयवस्तुलाई सम्बन्धित र क्रमबद्ध गराउँदै अगाडी बढाइएको यस कक्षामा शिक्षकले नागरिकका अधिकारहरु बुँदागत रूपमा बोर्डमा लेखिदिँदै व्याख्या गर्ने कार्य गरेका थिए । त्यसपछि कालोपाटीका बुँदाहरु मेटाएर प्रत्येक बेन्चबाट १/१ जनालाई नागरिकका अधिकारहरु भन्न लगाई पृष्ठपोषण समेत प्रदान गरेका थिए । त्यसपछि कक्षाको अन्त्यमा उनले गृहकार्यका रूपमा नागरिकका अधिकारहरु घोकेर आउन लगाएका थिए ।

पहिलो शिक्षककै कक्षा ७ को पहिलो दिन अङ्गीकृत नागरिकता पाठ शिर्षक परेको थियो । उक्त पाठ शिक्षण गर्दा उनले सर्वप्रथम कालोपाटीमा पाठ शिर्षक लेखेका थिए । त्यसपछि उनले अङ्गीकृत नागरिकताको अवधारणा विद्यार्थीहरुलाई दिनका लागि नागरिकताका विभिन्न प्रकारहरु बनाइदिएर तिनीहरुको वर्णन गरिदिएका थिए । यसरी विभिन्न उदाहरण दिँदै अङ्गीकृत नागरिकताको अवधारणा विद्यार्थीहरुलाई दिइसकेपछि पुनः विद्यार्थीहरुलाई नै अङ्गीकृत नागरिकता भनेको के हो ?

भनी प्रश्न गरेर पृष्ठपोषण प्रदान गरेका थिए । यत्तिकैमा पाठको अन्त्य गर्ने कार्य भएको थियो भने यस कक्षामा गृहकार्य दिइएको थिएन ।

नागरिक कर्तव्यको पालना पाठ शिर्षक परेको पहिलो शिक्षककै कक्षा ७ को दोस्रो दिनमा कक्षाको सुरुवातमै नागरिक भनेको के हो ? नागरिकका कर्तव्यहरु के-के होलान जस्तो तिमीहरुलाई लाग्छ ? ती कर्तव्यहरु किन पालना गर्नुपर्दछ होला ? जस्ता प्रश्नहरु सोध्ने कार्य भएको थियो । यसरी विद्यार्थीहरुबाट आएका उत्तरलाई क्रमशः कालोपाटीमा टिप्पै गएका थिए । त्यसपछि विद्यार्थीहरुलाई नै ५ मिनेट पाठ पढ्न लगाएर पुनः समूहमा नै प्रश्न सोधेका थिए । विद्यार्थीबाट आएका कुराहरु र बाँकी कुराहरु थप गरी विभिन्न उदाहरण दिँदै नागरिक कर्तव्यको पालना किन र कसरी गर्ने भन्ने कुरा प्रष्ट परिदिएका थिए । अन्त्यमा पाठको सारांश बनाइदिँदै कक्षा समाप्त गरेका थिए । यो कक्षामा गृहकार्य दिइएको थिएन ।

पहिलो शिक्षककै कक्षा ८ को पहिलो दिनमा मध्यपश्चिमाञ्चल क्षेत्रको प्राकृतिक, सामाजिक र आर्थिक अवस्था पाठ शिर्षक परेको थियो । उक्त पाठ शिर्षक शिक्षण गर्दा शिक्षकले सर्वप्रथम कालोपाटीमा पाठ शिर्षक लेखेर कक्षाको सुरुवात गरेका थिए । त्यसपछि नेपालको नक्सा पालैपालो गरी प्रत्येक विद्यार्थीहरुलाई अध्ययन गर्न लगाउँदै नक्सामा मध्यपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्र छुट्टयाउन लगाएका थिए । नक्सा अध्ययन गरेकै आधारमा विद्यार्थीहरुलाई मध्यपश्चिमाञ्चल क्षेत्रको प्राकृतिक अवस्था अनुमान गरी भन्न लगाएका थिए । त्यस पछि शिक्षक आफैले मध्यपश्चिमाञ्चल क्षेत्रको प्राकृतिक, सामाजिक र आर्थिक अवस्थाको विभिन्न उदाहरणहरु दिँदै व्याख्या गरिदिएका थिए । त्यसैगरी आफ्नो ठाउँ पनि मध्यपश्चिमाञ्चल क्षेत्रमा नै पर्ने कुरा विद्यार्थीहरुलाई जानकारी दिएका थिए । अन्त्यमा गृहकार्यका रूपमा मध्यपश्चिमाञ्चल क्षेत्रको प्राकृतिक, सामाजिक र आर्थिक अवस्थाको व्याख्या गरेर ल्याउन लगाउँदै कक्षाको अन्त्य गरिएको थियो ।

त्यसैगरी पहिलो शिक्षककै कक्षा ८ को दोस्रो दिन नक्सा कार्य पाठ शिर्षक परेको थियो । उक्त पाठ शिक्षण गर्दा शिक्षकले सर्वप्रथम कालोपाटीमा पाठ शिर्षक लेखेर पाठको बारेमा जानकारी गराएका थिए । त्यसपछि विद्यार्थीहरुलाई नक्सा बनाउने विभिन्न तरिकाहरु र त्यसमा प्रयोग गरिने सङ्केतहरु सम्बन्धि जानकारी दिइएको थियो । त्यसपछि शिक्षकले नै नेपालको नक्सा कालोपाटीमा बनाएर त्यसमा विभिन्न ठाउँहरु चिनाउने सङ्केत भरि देखाउने कार्य भएको थियो । त्यसपछि एकजना जान्ने विद्यार्थीलाई कालोपाटीमा नक्सा बनाउन लगाएर त्यसमा चिया खेती हुने क्षेत्र, सगरमाथा, फेवाताल, स्वर्गद्वारी मन्दिर, बुटवल शहर आदि भर्न लगाएर तिनीहरुलाई सङ्केतमा देखाउन लगाइएको थियो । कक्षाको अन्त्यमा गृहकार्यका रूपमा नेपालको नक्सा बनाएर त्यसमा प्रमुख तिर्थस्थलहरु, मुख्य तालहरु र हिमालहरु भर्न लगाइएको थियो ।

त्यसैगरी दोस्रो शिक्षक कक्षा ६ को पहिलो दिन एसिया महाद्विपको प्राकृतिक अवस्था पाठ शिर्षक शिक्षण गरेका थिए । पाठको सुरुवातमा सर्वप्रथम शिक्षकले कालोपाटीमा पाठ शिर्षक लेखेका थिए । त्यसपछि, विद्यार्थीहरूलाई कतिवटा महाद्विपहरू छन् र तिनीहरू कुन-कुन हुन् ? भनि नाम भन्न लगाइएको थियो । एसिया महाद्विप एट्लसमा विद्यार्थीहरूलाई हेर्न लगाइएको थियो । विद्यार्थीहरूमा एसिया महाद्विपको प्राकृतिक अवस्थाको जानकारी दिनु अगाडी एसिया महाद्विपको परिचय दिने कार्य गरिएको थियो । त्यसपछि एसिया महाद्विपको प्राकृतिक अवस्थाको बारेमा व्याख्या गरिदिएँ आजको पाठ अन्त्य गरिएको थियो । यो कक्षामा गृहकार्य दिइएको थियो ।

सोहि शिक्षककै कक्षा ६ को दोस्रो दिन नेपालको स्थिति सिमाना र क्षेत्रफल पाठ शिर्षक परेको थियो । पाठको सुरुवातका क्रममा शिक्षकले पहिलो दिनजस्तै गरी कालोपाटीमा पाठ शिर्षक लेख्ने कार्य गरेका थिए । त्यसपछि पाठ शिर्षक सम्बन्धि विद्यार्थीहरूलाई नै छलफल गर्न लगाएर सामूहिक रुपमा आएका कुराहरूलाई क्रमशः कालोपाटीमा टिपोट गर्ने कार्य गरेका थिए । विद्यार्थीहरूका कुराहरूलाई समर्थन र पृष्ठपोषण प्रदान गर्दै आफूले नै नेपालको स्थिति, सिमाना र क्षेत्रफलको बारेमा व्याख्यान विधिका माध्यमबाट विद्यार्थीहरूलाई प्रष्ट पारिदिएका थिए । अन्त्यमा सारांशका रुपमा पाठको पुनरावलोकन गराउँदै कक्षाको अन्त्य गरिएको थियो भने गृहकार्य दिइएको थिएन ।

दोस्रो शिक्षकको कक्षा ७ को पहिलो दिन पृथ्वीको बनोट पाठ शिर्षक परेको थियो । ग्लोब साथमा लिएर कक्षामा प्रवेश गरेका शिक्षकले सर्वप्रथम आज कुन पाठ पढ्ने होला अनुमान गर त भनि विद्यार्थीलाई नै सोधेका थिए । त्यसपछि कालोपाटीमा पाठ शिर्षक लेखेका थिए । आफूले लिएर आएको ग्लोब हेर्न लगाएर सामूहिक रुपमा विद्यार्थीहरूलाई ग्लोबको बनोटको वर्णन गर्न लगाएका थिए । त्यसपछि त्यही ग्लोबसँग सम्बन्धित गराएर हाम्रो पृथ्वी पनि यहि ग्लोब जस्तै भएको बताउँदै पृथ्वीको बनोटको व्याख्या गरिदिएका थिए । यसरी कक्षाको समाप्ति गरियो भने गृहकार्य दिइएन ।

अस्ट्रेलिया महाद्विपको प्राकृतिक अवस्था र सामाजिक जनजीवन पाठ शिर्षक परेको दोस्रो शिक्षकको कक्षा ७ को दोस्रा दिनको कक्षाको सुरुवात पनि कालोपाटीमा पाठ शिर्षक लेखेर नै गरिएको थियो । त्यसपछि शिक्षकले किताबकै आधारमा पाठको व्याख्या गरिदिएका थिए । व्याख्या गरिदिने क्रममा बिच-बिचमा आफूले भनेका कुराहरूलाई पुनः सोध्ने र पृष्ठपोषण दिने कार्य समेत गरेका थिए । अन्त्यमा पाठको सारांश बताइदिएँ गृहकार्य नदिएर कक्षाको समाप्ति गरिएको थियो ।

कक्षा ८ को पहिलो दिन दोस्रो शिक्षकले राजेन्द्रलक्ष्मीको शासनकाल पाठ शिक्षण गरेका थिए । पाठको सुरुवातमा पूर्वपाठन पुनरावलोकन गराउँदै नेपाल राज्यको एकिकरण अभियान र पृथ्वीनारायण शाहको एकिकरण अभियानका प्रमुख स्थलका बारेमा जानकारी दिइएको थियो ।

त्यसपछि कालोपाटीमा पाठ शिर्षक लेखेका थिए । प्रवचन विधिबाट पाठलाई अगाडी बढाएका उनले समय समयमा विद्यार्थीको ध्यानाकर्षणका लागि प्रश्न समेत सोध्ने गरेका थिए । त्यसैगरी पाठको अन्त्यमा पनि विद्यार्थीहरूलाई प्रश्न सोधी पाठको अन्त्य गरिएको थियो । यो कक्षामा गृहकार्य दिइएन ।

दोस्रो शिक्षकले कक्षा ८ को दोस्रो दिन श्री ५ महेन्द्रको सामाजिक सुधार पाठ शिर्षक शिक्षण गरेका थिए । पूर्वपाठ पुनरावलोकनबाट प्रारम्भ गरिएको कक्षामा सर्वप्रथम शिक्षकले श्री ५ महेन्द्रका सामाजिक सुधारहरू बुँदागत रूपमा कालोपाटीमा लेखेका थिए । त्यसपछि ती बुँदाको एउटा-एउटा गरी व्याख्या गरिदिएका थिए । बुँदाहरूको व्याख्या गरिसकेपछि प्रत्येक बेन्चबाट १/१ जनालाई श्री ५ महेन्द्रका सामाजिक सुधारहरू बुँदागत रूपमा भन्न लगाएका र पृष्ठपोषण समेत प्रदान गरेका थिए । अन्त्यमा पाठको सारांश बताइ दिएका थिए । गृहकार्यका रूपमा श्री ५ महेन्द्रका सामाजिक सुधारहरू बुँदागत रूपमा भन्न लगाएका र पृष्ठपोषण समेत प्रदान गरेका थिए । अन्त्यमा पाठको सारांश बताइदिएका थिए । गृहकार्यका रूपमा श्री ५ महेन्द्रका सामाजिक सुधारहरू बुँदागत रूपमा व्याख्या गर्न लगाएका थिए ।

यसरी २ वटा शिक्षकका १२ वटा कक्षा अवलोकन गर्दा दुवै शिक्षकले प्रत्येक कक्षामा त्यत्ति फरक-फरक तरिकाले शिक्षण गर्ने गरेको पाइएन । पहिलो शिक्षकका जम्मा ६ वटा कक्षा मध्ये तीनवटा कक्षाको सुरुवात कालोपाटीमा पाठशिर्षक लेखेर नै गरेको पाइयो । त्यसैगरी एउटामा पूर्वपाठ पुनरावलोकनबाट कक्षा सुरु गरेको, एउटामा पाठशिर्षक सम्बन्धि प्रश्न गरेको र एउटामा नक्सा अध्ययन गर्न लगाएर पाठको सुरुवात गरेको पाइयो । त्यसपछि पाठ शिर्षकका बारेमा प्रश्न सोध्ने र त्यसकै बारेमा व्याख्या गरिदिने गरेको पाइयो । त्यसैगरी एउटा कक्षामा मात्रै अन्त्यमा पाठको सारांश बताइदिएको र तीनवटा कक्षामा गृहकार्य दिएको पाइयो । समग्रमा शिक्षण क्रियाकलाप अन्तर्गत विद्यार्थीको स्वतन्त्रतालाई ख्याल गर्ने, विषयवस्तुलाई प्रष्ट्याउन विभिन्न उदाहरणहरू दिने, सरल, शुद्ध र स्पष्ट भाषाको प्रयोग गर्ने, विच-विचमा प्रश्न सोध्ने र पृष्ठपोषण दिने जस्ता कुराहरू राम्रा छन् । यति हुँदाहुँदै पनि पाठ शिर्षकको उद्देश्यका बारेमा जानकारी नदिने, गृहकार्य कमै मात्रामा दिने तर नजाँच्ने, पाठको सारांश नबताइदिने जस्ता कुराहरू सुधार गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

त्यसैगरी दोस्रो शिक्षकले पनि चारवटा कक्षाको सुरुवात कालोपाटीमा पाठशिर्षक लेखेर नै गरेको पाइयो भने दुइवटा पूर्वपाठ पुनरावलोकनबाट पाठको सुरुवात गरेको पाइयो । त्यसपछि पाठ शिर्षक सम्बन्धि विद्यार्थीलाई छलफल गर्न लगाउने, प्रश्न सोध्ने र व्याख्या गरिदिने गरेको पाइयो । पाठको अन्त्यमा सारांश भने एउटा कक्षामा मात्रै बनाइदिएको पाइयो । समग्रमा विद्यार्थीको पूर्वज्ञानका आधारमा विषयवस्तुलाई संयोजन गर्दै लैजाने, विद्यार्थीलाई समय समयमा प्रश्न सोध्ने, छलफल गराउने, सामाग्रीको उपयुक्त प्रयोगमा ध्यान दिने जस्ता कुराहरू राम्रा पक्षहरू हुन् । त्यसैगरी

पर्याप्त मात्रामा पूर्वपाठ पूनरावलोकन नगराउने, सारांश नबताइदिने, गृहकार्य कमै मात्र दिएतापनि नजाँचे जस्ता कुराहरु सुधार गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

४.४.७ विद्यार्थी मूल्याङ्कन

शिक्षण सिकाइ प्रक्रियाबाट चाहिएको उद्देश्य प्राप्त भयो वा भएन भनेर परीक्षण गर्नु नै मूल्याङ्कन हो । मूल्याङ्कनले कुनै पनि विद्यार्थीको ज्ञान, सीप र अभिवृत्ति तथा उपलब्धिको पहिचान गरी विद्यार्थीलाई उपयुक्त निर्देशन, सुझाव, सल्लाह र पृष्ठपोषण प्रदान गर्दछ । जसको परिणामस्वरूप विद्यार्थीमा चौतर्फी सुधार ल्याउन सहयोग गर्नका साथै स्तर निर्धारण गर्न समेत सहयोग पुग्दछ । विद्यालयमा हुने निरन्तर मूल्याङ्कनले शैक्षिक कार्यक्रमको कार्यान्वयनबाट हाम्रो परिवर्तित समाजमा स्वीकार्य मूल्यको प्रभावकारीता र उद्देश्यको आधारभूत विकास गर्दछ । शिक्षण अन्तर्गत मूल्याङ्कन पनि एउटा महत्वपूर्ण अङ्ग हो, जसको बिना शिक्षण कार्य नै अधुरो हुन्छ । शिक्षणका क्रममा विभिन्न माध्यमबाट गरिने मूल्याङ्कन निर्माणात्मक मूल्याङ्कन हो ।

अध्ययन क्षेत्रमा परेका विद्यालयमा शिक्षणका क्रममा गरिने मूल्याङ्कनको पनि अध्ययन गरिएको थियो । अवलोकन गरिएका १२ वटै कक्षामा सुरुमा, बीचमा वा अन्त्यमा प्रश्न सोध्ने कार्य गरेको पाइयो । त्यसैगरी चारवटा कक्षामा मात्र गृहकार्य दिइएको पाइयो । साथै दुइवटा कक्षामा मात्र पृष्ठपोषण प्रदान गरेको पाइयो । गृहकार्य दिने कुरामा र पृष्ठपोषणका बारेका कक्षा अवलोकन मात्र नभएर विद्यार्थीलाई सोध्दा पनि गृहकार्य कहिलेकाहिं दिने तर जाँचे र पृष्ठपोषण दिने कार्य खासै नगर्ने कुराले पनि मूल्याङ्कन पक्ष केहि कमजोर साबित हुन्छ ।

४.४.८ निदानात्मक र उपचारात्मक शिक्षण

कुनै पनि कक्षामा फरक-फरक पृष्ठभूमिबाट आएका फरक-फरक बानि व्यवहार र आफ्नै किसिमका समस्याहरु भएका विद्यार्थीहरु हुन्छन् । यसरी हरेक व्यक्ति एक अर्कामा भिन्न हुने भएकाले कतिपय विद्यार्थीले अन्य विद्यार्थी सरह सामान्य रुपबाट सिक्न नसक्ने पनि हुनसक्छन् । यस्तो अवस्थामा शिक्षकले विद्यार्थीका समस्या पत्ता लगाई उपयुक्त निर्देशन तथा सल्लाह दिएर समस्या समाधान तिर अगाडी बढ्नुपर्ने हुन्छ ।

सामाजिक शिक्षा विषयमा छनोटमा परेका शिक्षकलाई कुनै पनि विद्यार्थीका समस्या सम्बन्धि अध्ययन गरेर विद्यार्थीलाई सुझाव, सल्लाह र पृष्ठपोषण दिएको सम्बन्धि सोध्दा दुवै जनाले समग्रमा सम्पूर्ण विद्यार्थीहरुलाई सल्लाह, सुझाव दिने गरेको तर कुनै विद्यार्थीको विशेष समस्यामा नै केन्द्रित भएर अध्ययन गरी सल्लाह, सुझाव नदिएको पाइयो । त्यसैगरी १२ वटा कक्षाअवलोकन गर्दा पनि

निदानात्मक र उपचारात्मक शिक्षण एउटा कक्षामा पनि गरेको पाइएन । यहि प्रश्न प्र.अ. लाई सोध्दा त्यस्ता केहि समस्या छैनन् भन्ने भनाइले सामाजिक विषय शिक्षणमा निदानात्मक र उपचारात्मक शिक्षण पर्याप्त नभएको देखिन्छ ।

४.५ टिपिडि तालिम कार्यान्वयनको अनुगमन र मूल्याङ्कन

तालिमले कुनै पनि व्यक्तिको ज्ञान, सीप र व्यवहारमा परिवर्तन ल्याउन सहयोग पुऱ्याउँछ । टिपिडि तालिमले पनि शिक्षकका व्यवहारमा निखार र अभिवृद्धि ल्याउने उद्देश्य लिएको पाईन्छ । तर शिक्षकलाई तालिम दिँदैमा मात्र शिक्षकका व्यवहारमा परिवर्तन देखियो र उद्देश्य प्राप्त भयो भन्न सकिँदैन । त्यसको लागि तालिममा सिकेका कुराहरुलाई कार्यान्वयनमा ल्याउन जरुरी छ र ती कुराहरु कार्यान्वयन भए नभएको साथै कति मात्रामा भएको भन्ने जान्नका लागि अनुगमन र मूल्याङ्कन जरुरी हुन्छ ।

अध्ययन क्षेत्रमा परेका २ वटा विद्यालयमा विद्यार्थी, शिक्षक, प्र.अ. सँग साथै रोस्टर शिक्षक र स्रोत व्यक्तिसँग पनि मूल्याङ्कन र अनुगमन सम्बन्धि कुराको छलफल गरिएको थियो । यसरी टिपिडि कार्यान्वयनको अनुगमन विद्यालयमा प्र.अ.ले पनि गर्ने गरेको पाइयो । त्यसैगरी पहिलो तालिमको मोड्युल अर्थात् पाँचदिने आमनेसामने कार्यशाला मोड्युल सकेर दोस्रो तीन दिने स्वाध्ययन अभ्यास मोड्युलमा सहभागी शिक्षकहरुले उक्त मोड्युलमा गर्नुपर्ने कार्यको मूल्याङ्कन गर्न स्वयं रोस्टर शिक्षक नै विद्यालयमा जाने गरेको पाईयो । तर कतिपय अवस्थामा भौगोलिक विकटताका कारण र रोस्टर शिक्षक पनि विद्यालयमा अध्यापन गर्ने शिक्षकबाट नै छनोट गरिएकाले समयको अभावले गर्दा तीन चारवटा सम्म विद्यालयका शिक्षकहरुलाई एउटै पाएक पर्ने विद्यालयमा बोलाएर समेत उनिहरुका कार्य सम्पादनको मूल्याङ्कन गर्ने गरेको पाईयो । साथै प्रत्येक मोड्युल सञ्चालन अवधिभित्र एकपटक तालिम सञ्चालन गर्ने ठाउँ अथवा हव क्लष्टर मा विद्यालय निरीक्षकले भ्रमण गरी मूलतः टिपिडि गतिविधिको प्राविधिक अडिट र आवश्यकता अनुसार अनुगमन सहायता कार्यहरु गर्ने गरेको पाइयो ।

परिच्छेद पाँच

प्राप्ति, निष्कर्ष र सुझावहरू

शिक्षकको पेशागत क्षमता विकास तालिम कार्यक्रमको प्रभावकारितामा केन्द्रित भई सञ्चालन र कार्यान्वयनको विश्लेषण गरिएको छ । त्यसमा पनि नि.मा.वि. तहको सामाजिक विषयमा केन्द्रित भई अध्ययन सञ्चालन र त्यसको विश्लेषण गरिएको छ । यसरी विश्लेषण गर्दा मुख्य गरी तालिम सञ्चालनको आवश्यकता, तालिम सञ्चालनको अवस्था, तालिममा प्रदान गरिने सीपहरू ती सीपहरू कक्षाकोठामा प्रयोगको अवस्थाको विश्लेषण गर्ने कार्य गरिएको छ । यस अध्ययनका उद्देश्यहरू पुरा गर्नका लागि आवश्यक मात्रामा सुचना एवम् तथ्याङ्कका स्रोतहरू छनोट गरी विभिन्न साधनहरू निर्माण र प्रयोग गरेर सुचना संकलन गरिएको थियो । प्राप्त सुचना एवम् तथ्याङ्कहरूलाई परिच्छेद चारमा विभिन्न तरिकाबाट विश्लेषण र व्याख्या गर्ने कार्य गरिएको छ । उक्त विश्लेषण र व्याख्याका आधारमा यस परिच्छेदमा अध्ययनका प्राप्ति, निष्कर्ष र सुझावहरूलाई क्रमशः निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

५.१ प्राप्ति

प्रस्तुत अध्ययनको क्रममा संकलन गरिएका सुचनाहरूको विश्लेषणका आधारमा प्राप्त मुख्य नतिजाहरूलाई बुँदागत रूपमा यसप्रकार प्रस्तुत गरिएको छ :

- तालिम प्रा.वि.का लागि स्रोत केन्द्रले र मा.वि. का लागि अगुवा स्रोत केन्द्रले सञ्चालन गर्ने गरेको पाइयो ।
- छनोटमा परेका सामाजिक शिक्षक, प्रधानाध्यापक, स्रोत व्यक्ति र रोस्टर शिक्षक सबैको विचारमा तालिम अत्यावश्यक भएको पाइयो ।
- तालिमको अवस्थालाई हेर्दा प्रा.वि.लाई स्रोत केन्द्रले तालिम दिने भएकाले ओखरकोट स्रोत केन्द्रमा प्रा.वि. शिक्षकहरू करिब ८७ प्रतिशत तालिममा सहभागी भएतापनि २० प्रतिशतले मात्र तीन बटै चरण पुरा गरेको पाइयो । त्यसैगरी नि.मा.वि र मा.वि. शिक्षक क्रमश ८० प्रतिशत र १०० प्रतिशत तालिममा सहभागी भएतापनि करिब १५ प्रतिशत र १८ प्रतिशतले मात्र तालिम सम्पन्न गरेको पाइयो ।
- रोस्टर प्रशिक्षक विद्यालयका शिक्षक नै भएकाले टिपिडि कार्यक्रममा पटक-पटक तथा एउटै विद्यालयबाट एकजना भन्दा बढी र एउटै रोस्टर प्रशिक्षकले एउटा तहभन्दा बढीलाई समेत तालिम दिने भएकाले विद्यालयको नियमित पठनपाठनका लागि समय व्यवस्थापन गर्न कठिन भएको पाइयो ।
- अध्ययनका लागि छनोट गरिएका दुइवटै शिक्षकले कक्षा व्यवस्थापन वर्षभरि एउटै किसिमले गर्ने गरेको पाइयो ।

- दुइ वटै शिक्षकले सामाजिक शिक्षाको शिक्षण योजना लिखित रूपमा तयार नपारेको पाइयो ।
- प्राय : शिक्षकहरूले सामाजिक विषयमा कक्षाको सुरुवात कालोपाटीमा पाठशिक्षक लेखेर गर्ने र प्रवचन र प्रश्नोत्तर विधि नै बढी प्रयोग गर्ने गरेको पाइयो । अन्य शिक्षण विधिमा छलफल, प्रश्नोत्तर, नक्सा अध्ययन तथा प्रदर्शन विधि मात्र न्यून रूपमा प्रयोग गरेको पाइयो ।
- सामाजिक विषय शिक्षकहरूले दैनिक रूपमा शिक्षण सामग्रीको निर्माण र प्रयोग नगरेतापनि विषयवस्तु अनुसार उपलब्ध सामग्री भने प्रयोग गर्ने गरेको पाइयो ।
- सामाजिक विषयका दुवै जना शिक्षकहरूले प्राय : सबै कक्षामा सारांश, सुभाष, सल्लाह र पृष्ठपोषण प्रदान नगरेको पाइयो ।
- कुनै पनि शिक्षकहरूले सामाजिक शिक्षा विषयमा कार्यात्मक अनुसन्धान नगरेको पाइयो ।
- सामाजिक शिक्षा विषयका शिक्षकलाई शिक्षणका समस्याबारे प्रश्न गर्दा सामाजिक विषय सृजनात्मक र खोजमूलक विषय भएकाले विषयवस्तु अनुसार पर्याप्त साधन स्रोत उपलब्ध गराउनुपर्ने प्रतिक्रिया पाइयो ।
- रोस्टर प्रशिक्षकले दोस्रो मोड्युल अर्थात् स्वाध्यायन अभ्यास मोड्युल अन्तर्गत शिक्षकको कार्यसम्पदनको मूल्याङ्कनको लागि स्वयं विद्यालयमा उपस्थित भई गर्नुपर्ने अनुगमन र मूल्याङ्कनका लागि कहिलेकाहिं एउटा भन्दा बढी विद्यालयका शिक्षकलाई एउटै विद्यालयमा उपस्थित गराई गर्ने समेत गरेको पाइयो ।
- टिपिडि तालिम कार्यक्रममा आवश्यकता अनुसार अध्ययन सामग्री र Handsout प्राप्त नभएको पाइयो ।
- स्रोत केन्द्रमका मोड्युल सामग्री विकास गरी तालिम सञ्चालन गर्दा प्रभावकारी नभएको पाइयो (दक्ष जनशक्ति र स्रोतको कमिका कारण) ।
- जिल्ला भित्रकै भनिएतापनि टाढा-टाढाबाट तालिममा आउनेहरूलाई समस्या हुने कारणले तालिम लिन शिक्षक अनिच्छुक देखिएको पाइयो ।
- रोस्टर शिक्षकहरूकै लागि पनि तालिम कम भएको उनिहरूको प्रतिक्रिया पाइयो ।
- प्रणालीगत आवश्यकता जस्तै : निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कन, स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माण जस्ता आवश्यकता सम्बन्धी माग कम भएको पाइयो ।

५.२ निष्कर्ष

शिक्षको पेशागत क्षमता विकास तालिमको प्रभावकारीता अध्ययनको निष्कर्षका आधारमा भन्ने हो भने यो तालिम महत्वपूर्ण र अत्यावश्यक रहेको शिक्षकहरूको प्रतिक्रिया रहेतापनि तालिमबाट प्राप्त सीपहरू कक्षाकोठामा अपेक्षाकृत रूपमा प्रयोग गर्न नसकेको देखिन्छ । शिक्षणका क्रममा कक्षाकोठाको व्यवस्थापन, शैक्षिक सामग्रीको निर्माण र प्रयोग, शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप, मूल्याङ्कन र गृहकार्य जस्ता शिक्षकका क्रियाकलापमा केहि मात्रामा परिवर्तन भएतापनि पूर्ण रूपमा परिवर्तन नभएको

कक्षाअवलोकनबाट पुष्टि हुन्छ । यसका लागि शिक्षकका कक्षाअवलोकन र मूल्याङ्कन जस्ता कार्यमा प्रधानाध्यापक, रोष्टर शिक्षक, स्रोत व्यक्ति र विद्यालय व्यवस्थापन समितिको समेत चासो नपुगेको देखिन्छ । टिपिडि तालिमको अवस्थालाई हेर्दा तीनवटै चरण पूरा गरेका वा तालिम सम्पन्न गरेका शिक्षकको संख्या न्यून देखिन्छ । प्रा.वि. शिक्षकलाई स्रोत केन्द्रले र मा.वि. शिक्षकलाई अगुवा स्रोत केन्द्रले तालिम दिने गर्दछ । जिल्लामा एउटा मात्र अगुवा स्रोत केन्द्र रहेको छ । हालसम्म स्रोत केन्द्रमा प्रा.वि. शिक्षकहरू मध्ये जम्मा २० प्रतिशतले तथा नि.मा.वि. र मा.वि. मा क्रमश १२ र १५ प्रतिशतले मात्र तिनवटै चरणको तालिम सम्पन्न गरेको अवस्था छ ।

यसरी समग्र रूपमा हेर्दा टिपिडिको प्रभावकारीतालाई कार्यान्वयन र तालिम प्राप्त संख्याका आधारमा अपेक्षाकृत परिवर्तन मान्न नसकिएतापनि उपलब्धिमुलक भने मान्न सकिन्छ ।

५.३ सुभावहरू

यस अध्ययनको उद्देश्यमा आधारमा सङ्कलन गरिएका सुचना एवम् तथ्याङ्कहरूलाई व्यापक रूपमा विश्लेषण र व्याख्या गरी विभिन्न प्राप्तहरू र त्यसबाट अध्ययनको निष्कर्ष निकालिएको छ । यहाँसम्म आइपुग्दा यो अध्ययनबाट के कुरा पत्ता लागिसकेको छ भन्दा टिपिडि तालिम शिक्षकहरूका लागि अत्यावश्यक भएतापनि त्यो तालिमलाई पूर्ण रूपमा व्यवहारमा प्रयोग गर्न सकिएको छैन । टिपिडि तालिम दिनका लागि रोष्टर प्रशिक्षक छनौट पनि विद्यालयमा अध्यापनरत शिक्षकहरूबाट नै गर्ने गरिएको छ । ती शिक्षकहरू पनि एउटा विद्यालयबाट एउटा भन्दा बढी तहका लागि तालिम सञ्चालन, अनुगमन र मूल्याङ्कन जस्ता सम्पूर्ण कार्यहरू गर्नुपर्ने भएकाले विद्यालयको पठनपाठनको समय व्यवस्थापनमा गाह्रो परेको पाउन सकिन्छ । तसर्थ टिपिडि तालिमलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन र अपेक्षाकृत उपलब्धिमुलक बनाउनका लागि यस अनुसन्धानले निम्नलिखित सुभावहरू प्रस्तुत गरेको छ ।

५.३.१ विषय शिक्षकलाई सुभाव

- तालिमका लागि आवश्यकता फारम भर्दा केवल शिक्षण विधि, सामग्री जस्ता कुरामा मात्र केन्द्रित नभएर प्रणालीगत आवश्यकताहरू जस्तै : निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कन, कार्य अनुसन्धान, स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माण जस्ता विषयमा पनि ध्यान दिनुपर्ने ।
- सामाजिक शिक्षा विषय बढाउने शिक्षकले पढाउनु भन्दा पहिले समग्र विषयवस्तु हेरेर लिखित रूपमा वार्षिक तथा साप्ताहिक र दैनिक योजना बनाउनुपर्ने ।
- शिक्षण विधिको प्रयोग गर्दा फरक फरक विधि अपनाएर विषयवस्तु अनुसार शिक्षण गर्नुपर्ने र शैक्षिक सामग्रीको उपयुक्त र अनिवार्य प्रयोग गर्नुपर्ने ।
- कक्षा व्यवस्थापन विषयवस्तु, विधि र सामग्री अनुसार फरक-फरक ढंगबाट गर्नुपर्ने ।
- शिक्षकले तालिमबाट प्राप्त सीपलाई केवल आफ्नो मूल्याङ्कनमा देखाउनका लागि मात्र नभएर सम्पूर्ण शैक्षिक क्रियाकलापमा प्रयोग गर्नुपर्ने ।

५.३.२ प्रानाध्यापकलाई सुभावा

- शिक्षकलाई आवश्यकता फारम भर्नाका लागि प्रधानाध्यापकले अझै अभिमुखिकरण गर्नुपर्ने ।
- प्रत्येक शिक्षकको उनीहरूले पढाउने विषयको वार्षिक योजना निर्माण तथा कक्षा अवलोकन र पृष्ठपोषणमा विशेष ध्यान दिनुपर्ने ।
- उत्कृष्ट शिक्षण सामग्री बनाउने र बनाउन लगाउने शिक्षकलाई पुरस्कार दिने र सामग्री राख्न छुट्टै कोठा वा दराजको व्यवस्था गर्न पहल गर्नुपर्ने ।
- शिक्षण सामग्री नबनाउने, गृहकार्य नदिने वा तालिम प्राप्त भएर पनि प्रयोगमा वा कार्यान्वयनमा नल्याउने कारण पत्ता लगाई उपयुक्त सुभावा सल्लाह दिई समाधानको उपाय खोज्ने ।

५.३.३ रोस्टर शिक्षकलाई सुभावा

- रोस्टर शिक्षकले दोस्रो मोड्युल अन्तर्गत तालिममा सहभागी शिक्षकको कार्यसम्पादन र मूल्याङ्कन कार्य गर्दा स्वयं विद्यालयमा उपपिस्थिति भई गर्नुपर्ने ।
- तालिममा सहभागी हुँदा पठनपाठनमा पर्न गएको असरलाई समय व्यवस्थापन गरी पूर्ति गर्ने ।
- तालिम सञ्चालनमा देखिएका समस्या प्रति सम्बन्धित निकायको ध्यानकर्षण गराउने ।

५.३.४ स्रोत व्यक्तिलाई सुभावा

- रोस्टर शिक्षक छनोट गर्दा विद्यालयमा अध्यापनरत शिक्षक नभएर पेशाबाट अवकाश प्राप्त दक्ष र विज्ञ व्यक्तिको छनोटका लागि जिल्लामा सिफारिस गर्नुपर्ने ।
- रोस्टर शिक्षकलाई पनि थप तालिमको व्यवस्थाका लागि पहल गर्नुपर्ने ।
- स्रोत केन्द्रमा तालिमका सामग्री निर्माणका लागि दक्ष जनशक्ति र स्रोत साधन उपलब्ध गराउन सम्बन्धित निकायमा आग्रह गर्नुपर्ने ।
- शिक्षक तालिममा सहभागी नहुने समस्याका बारेमा जिल्ला समन्वय समिति र जिल्ला शिक्षा समितिमा छलफल गर्नुपर्ने ।
- स्रोत व्यक्ति साथै विद्यालय निरीक्षकले पनि तालिम कार्यान्वयनको समय-समयमा अनुगमन गरी पृष्ठपोषण दिने कार्यलाई प्रभावकारी बनाउनुपर्ने ।

सन्दर्भसामग्री

- American Psychological Association (2010). *Publication Manual* (6th ed.). Washington DC: Author.
- CERID (1990). *Effectiveness of the Basic Primary Teacher Training Program*. Kathmandu, Nepal: Author.
- DOE (2010). *Flash I Report*, 2067 (2010-011). Sanothimi, Bhaktapur: Author.
- Fullan, M. (1998). cited in NCED (2069, p. 6), *Teacher Education*. Sanothimi, Bhaktapur: Author.
- Mattson, E. (2006). *Field-Based Models of Primary Teacher Training. Case Studies Support System from Sub-Saharan Africa*. Cambridge: International Research Foundation for Open Learning (IRFOL)
- NCED (2006). *Effectiveness Study of the Primary Teacher Training in Nepal*. Bhaktapur, Nepal: Author.
- NCED (2068). *Self Learning Material on ICT*. Bhaktapur, Nepal: Author.
- आचार्य, देवीराम (२०६९), *शिक्षकको पेसागत विकास तालिम कार्यक्षेत्रको अनुभूति*, शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र, शिक्षक शिक्षा, सानोठिमी भक्तपुर, पेज ७८ ।
- खनाल, श्रीप्रसाद (२०६६), *कार्यक्रम मूल्याङ्कन*, काठमाडौं : जुपिटर पब्लिसर्स एण्ड डिष्ट्रिब्यूटर्स ।
- खनाल, पेशल (२०६८), *शैक्षिक अनुसन्धान पद्धति*, कीर्तिपुर, काठमाडौं : सनलाइट पब्लिकेसन ।
- गौतम, पूर्ण प्रसाद (२०६५), प्राथमिक शिक्षक तालिमबाट प्राप्त ज्ञान र सीपको कक्षाकोठामा प्रयोग, स्नातकोत्तर तहको अप्रकाशित शोधपत्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन विभाग, कीर्तिपुर, काठमाडौं ।
- निउरे, ध्रुवप्रसाद (२०६८), *अनुसन्धान पद्धति*, कीर्तिपुर, काठमाडौं : क्वेस्ट पब्लिकेसन ।
- धमला, नारदप्रसाद (२०५९), प्रभावकारी शिक्षण र तालिमको महत्व, *शैक्षिक अभ्युदय*, जिल्ला शिक्षा कार्यालय उदयपुर गाइघाट, पेज ५४-५६ ।
- मिश्र, विष्णुप्रसाद (२०६९), *टिपिडिद्वारा शिक्षकका समस्याको सम्बोधन : एक अध्ययन*, शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र, शिक्षक शिक्षा, सानोठिमी : भक्तपुर, पेज १-८ ।
- सेरिड (२०४१), *विकासको निम्ति शिक्षा*, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, काठमाडौं ।
- सेरिड (२०६०), *विकासको निम्ति शिक्षा*, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, काठमाडौं ।
- सेरिड (२०६४), *विकासको निम्ति शिक्षा*, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, काठमाडौं ।
- सिंह, नागेश्वर (२०६३), *शिक्षाको दर्शनशास्त्रीय र समाजशास्त्रीय आधार*, काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन ।
- शिक्षाविभाग (२०६८/६९), *शिक्षा विभागद्वारा गरिएका अध्ययनहरूको प्रतिवेदन, कार्यकारी सारांशको नेपाली रुपान्तरण*, सानोठिमी, भक्तपुर ।
- शिक्षा सम्बन्धी ऐन नियम (२०६९), *शिक्षा नियमावली*, बागबजार, काठमाडौं : अक्षर प्रकाशन ।

- शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र (२०६४), *शिक्षक शिक्षा*, सानोठिमी, भक्तपुर ।
- शैजविके (२०६६), *शिक्षक शिक्षा*, सानोठिमी, भक्तपुर : शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र ।
- शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र (२०६८), *अनलाईन/अफलाईन पेशागत क्षमता विकास तालिम स्वाध्ययन सामाग्री*, सानोठिमी : भक्तपुर ।
- शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र (२०६८), *प्र.अ.नेतृत्व क्षमता विकास स्वाध्ययन सामाग्री*, सानोठिमी : भक्तपुर ।
- शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र (२०६७), *शिक्षकको पेशागत क्षमता विकास कार्यक्रम कार्यन्वयन पुस्तिका*, सानोठिमी : भक्तपुर ।
- शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र (२०६९), *समाचार मासिक*, १४ (१), सानोठिमी, भक्तपुर ।
- शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र (२०६९), *शिक्षा क्षेत्रका समसामयिक मुद्दाहरुमा उच्चस्तरीय सेमिनार, कार्यपत्र सङ्ग्रह* सानोठिमी : भक्तपुर ।
- भण्डारी, हिक्मतबहादुर (२०६६), *उच्च माध्यमिक विद्यालयमा शिक्षणविधि विषयको शिक्षण प्रक्रिया*, स्नातकोत्तर तहको अप्रकाशित शोधपत्र, कीर्तिपुर, काठमाडौं : त्रिभुवन विश्वविद्यालय पाठ्यक्रम अनुसन्धान केन्द्र ।
- श्रेष्ठ, सूर्यबहादुर (२०५९), *तालिम पाएका र नपाएका शिक्षकका कार्यको एक तुलनात्मक अध्ययन*, विकासको निमित्त शिक्षा, २०३३ देखि २०५९ सालसम्मका अङ्कहरुमा प्रकाशित शिक्षण/तालिम सम्बन्धी लेखहरुको संगालो, त्रिपुरेश्वर, काठमाडौं : सेरिड ।
- श्रेष्ठ, हर्कप्रसाद (२०६६), *शिक्षकको पेशागत विकास, पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन सम्प्रेषण*, अङ्क ३, २०६६, त्रिभुवन विश्वविद्यालय कीर्तिपुर : पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कन विद्यार्थी समाज, पेज २१-२६ ।

अनुसूची १

छनोटमा परेका विद्यार्थीको नामावली

क्र.सं.	विद्यालय	विद्यार्थीको नाम	कक्षा
१.	श्री नेपाल राष्ट्रिय नि.मा.वि.	राजु जि.सी.	६
२.	श्री नेपाल राष्ट्रिय नि.मा.वि.	तृष्णा पोखेल	६
३.	श्री नेपाल राष्ट्रिय नि.मा.वि.	राम बहादुर श्रेष्ठ	७
४.	श्री नेपाल राष्ट्रिय नि.मा.वि.	धना कार्की	७
५.	श्री नेपाल राष्ट्रिय नि.मा.वि.	राम सुन्दर दाहाल	८
६.	श्री नेपाल राष्ट्रिय नि.मा.वि.	सनम कुमारी श्रेष्ठ	८
७.	श्री बाल शिक्षा उच्च मा.वि.	प्रिया जि.सी.	६
८.	श्री बाल शिक्षा उच्च मा.वि.	चिरञ्जीवी खनाल	६
९.	श्री बाल शिक्षा उच्च मा.वि.	सृष्टी धिताल	७
१०.	श्री बाल शिक्षा उच्च मा.वि.	राजेश श्रेष्ठ	७
११.	श्री बाल शिक्षा उच्च मा.वि.	हेमराज दाहाल	८
१२.	श्री बाल शिक्षा उच्च मा.वि.	सुनिता जि.सी.	८

छनोटमा परेका सामाजिक विषयका शिक्षकहरु

क्र.सं.	विद्यालयको नाम	शिक्षकको नाम
१.	श्री बाल शिक्षा उच्च मा.वि.	घनप्रसाद श्रेष्ठ
२.	श्री बाल शिक्षा उच्च मा.वि.	ऋषिराम पोखेल

छनोटमा परेका प्रधानाध्यापकहरु

क्र.सं.	विद्यालयको नाम	शिक्षकको नाम
१.	श्री नेपाल राष्ट्रिय नि.मा.वि.	घनप्रसाद श्रेष्ठ
२.	श्री बाल शिक्षा उच्च मा.वि.	ऋषिराम पोखेल

छनोटमा परेका रोस्टर शिक्षको नाम : सिद्धिमान जि.सी.

छनोटमा परेका स्रोत व्यक्तिको नाम : बलराज पण्डित

अनुसूची २

विषय शिक्षकका लागि अर्ध-संरचित अन्तरवार्ता निर्देशिका

विद्यालयको नाम :

मिति :

शिक्षकको नाम :

शैक्षिक योग्यता :

विशिष्टिकरण विषय :

शिक्षण अनुभव :

१. तपाइलाई टिपिडि तालिम दिने तरिका कस्तो लाग्यो ?
२. तालिममा के-के सीपहरु सिकाइयो ?
३. ती मध्ये कुन-कुन कुरा तपाइलाई बढी आवश्यक छ जस्तो लाग्यो ?
४. तालिममा सीकाइएका कुन-कुन सीपहरु कक्षा शिक्षणका क्रममा प्रयोग गर्दै आउनुभएको छ ?
५. कुन-कुन सीपहरु कक्षाकोठामा प्रयोग गर्न के-कस्ता अवरोधहरु छन् ?
६. टिपिडि तालिम कस्तो भए तपाइको आवश्यकता पूरा गर्न सजिलो हुन्थ्यो होला ?
७. पढाउन के समस्याहरु छन् ?
८. कार्यक्रममा अझ सुधार गर्न के गर्नुपर्ला जस्तो लाग्छ ?
९. तालिम लिने सिलसिलामा विद्यार्थीको पढाइमा कस्तो असर पऱ्यो होला ?
१०. तपाइले तालिम लिइसकेपछि विद्यार्थीलाई के थप सहयोग पुगेको छ होला ?
११. तालिम लिइसकेपछि तपाई कति सन्तुष्ट हुनुहुन्छ ?

सहयोगका लागि धन्यवाद !

अनुसूची ३

प्रधानाध्यापकका लागि अर्ध-संरचित अन्तरवार्ता निर्देशिका

विद्यालयको नाम : मिति :
 शिक्षकको नाम :
 शैक्षिक योग्यता :
 शिक्षण अनुभव :

१. तपाइको विचारमा टिपिडि तालिम कति आवश्यक छ ?
२. टिपिडि अन्तर्गत सञ्चालन गरीने प्र.अ. नेतृत्व क्षमता विकास तालिममा कस्ता-कस्ता सीपहरु प्रदान गरीएको थियो ?
३. विद्यालयको व्यवस्थापनमा के समस्याहरु छन् ?
४. तालिममा प्रदान गरीएका सीपहरु विद्यालयमा कति मात्रामा प्रयोग गरिएको छ होला ?
५. अन्य शिक्षकहरुको कक्षाअवलोकन के-कति गर्नुभएको छ ? यसमा कस्ता समस्याहरु छन् ?
६. तालिम कार्यान्वयनको अनुगमन कसरी गरिएको छ ?
७. तालिम लिए पश्चात् तपाइको दैनिक व्यवहारमा के-कस्तो सुधार आयो त ?
८. शिक्षक तालिममा सामेल हुँदा पढाइमा कस्तो असर पच्यो होला ?

सहयोगका लागि धन्यवाद !

अनुसूची ४

स्रोत व्यक्तिका लागि अर्ध-संरचित अन्तरवार्ता निर्देशिका

स्रोत व्यक्तिको नाम : मिति :
 शैक्षिक योग्यता :

१. तपाइको विचारमा शिक्षणका क्रममा कक्षाकोठामा के-के समस्याहरु छन् जस्तो लाग्छ ?
२. ती मध्ये कुन-कुन समस्याहरु टिपिडि तालिमले समाधान गर्न सक्ला ?
३. टिपिडि तालिमले कसरी शिक्षकको पेशागत क्षमता अभिवृद्धि गर्न सक्ला ?
४. टिपिडि तालिम कसरी सञ्चालन गर्नुभयो ?
५. टिपिडि तालिम कार्यान्वयनको अनुगमन र मूल्याङ्कन को-को बाट कसरी-कसरी गरीदै आएको छ ?
६. तालिम लिए पश्चात् शिक्षकहरुको शिक्षणमा के कुनै फरक पाउनुभएको छ ?
७. छ भने कुन-कुन कुरामा फरक पाउनुभएको छ ?
८. तालिममा सुधार गर्नुपर्ने कुराहरु के-के हुन् जस्तो यहाँलाई लाग्छ ?

सहयोगका लागि धन्यवाद !

अनुसूची ५

रोस्टर शिक्षकका लागि अर्ध-संरचित अन्तरवार्ता निर्देशिका

विद्यालयको नाम :

मिति :

शिक्षकको नाम :

शैक्षिक योग्यता :

शिक्षण अनुभव :

विशिष्टिकरण विषय :

१. तपाइलाई टिपिडि तालिम कस्तो लाग्यो ?
२. तपाइको विचार तालिम कतिको आवश्यक छ जस्तो लाग्छ ?
३. तपाइले कुन-कुन तहका शिक्षकका लागि तालिम दिनुहुन्छ ?
४. तालिममा कस्ता-कस्ता सीपहरु प्रदान गरीन्छ ?
५. तालिम कार्यन्वयनको अनुगमन र मूल्याङ्कन को-को बाट गरीन्छ ?
६. तालिम लिए पश्चात शिक्षकको शिक्षण शैलीमा के-कुनै फरक पाउनुभएको छ ?
७. तपाई तालिममा सहभागी हुँदा पठनपाठनमा कस्तो असर पर्यो होला ?
८. तालिम दिन के-कस्ता समस्याहरु छन् ?

सहयोगका लागि धन्यवाद !

अनुसूची ६

विद्यार्थीका लागि प्रश्नावली

विद्यार्थीको नाम :

मिति :

विद्यालयको नाम :

कक्षा :

१. के सामाजिक शिक्षकले कक्षामा आउँदा सधैं पाठ्यपुस्तक लिएर आउनुहुन्छ ?

क) हुन्छ

ख) हुँदैन

२. यो वर्षमा पाठ्यपुस्तक बाहेक अन्य के-के सामग्री लिएर आउनुभएको थियो ?

क)

ख)

ग)

३. नक्शा बनाउन कसरी सिकाउनु भएको थियो ?

क)

ख)

ग)

४. के शिक्षकले गृहकार्य पनि दिने गर्नुहुन्छ ?

क) हुन्छ

ख) हुँदैन

५. यदि गृहकार्य दिने भए जाँच्ने पनि गर्नुहुन्छ कि ?

क) जाँच्नुहुन्छ

ख) जाँच्नु हुँदैन

६. गृहकार्य नगर्नेलाई के गर्नुहुन्छ ?

क)

ख)

ग)

७. तिमिललाई प्रश्न कति सोध्नुहुन्छ ?

क) कहिले पनि सोध्नुहुन्छ

ख) कहिलेकाहीं सोध्नुहुन्छ

ग) धेरैजसो सोध्नुहुन्छ

८. तिमिललाई सामाजिक शिक्षकले पढाएको कस्तो लाग्छ ?

क) धेरै राम्रो

ख) राम्रो

ग) ठिकै

९. सामाजिक शिक्षकले पढाएको हेर्न कक्षामा कोहि आउँछन् कि आउँदैनन् ?

क) आउँछन्

ख) आउँदैनन्

१०. यदि आउँछन् भने को-को आएका थिए होलान् ?

क)

ख)

ग)

११. सामाजिक शिक्षा पढ्न के-के समस्याहरु छन् ?

क)

ख)

ग)

सहयोगका लागि धन्यवाद !

अनुसूची ७

कक्षा अवलोचन फारम

एकाइ शिर्षक :

शिक्षण समयावधि :

पाठ शिर्षक :

पाठ्यपुस्तकको प्रयोग :

क्र.सं.	कक्षाअवलोकनका क्षेत्रहरु	क्रियाकलापहरु
१.	कक्षाकोठाको व्यवस्थापन	
	कक्षा व्यवस्थापन	— — — —
	कक्षाकोठाको वातावरण	— — — —
	विषयवस्तु अनुसार कक्षा व्यवस्थापन	— — — —
२.	पाठको सुरुवात	
	कक्षाको सुरुवात	— — — —
	उत्प्रेरणाको सृजना	— — — —
	पूर्वपाठ र नयाँ पाठ सम्बन्ध	—

		— — —
३.	शिक्षण क्रियाकलाप	
	शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग	— — — —
	शिक्षण विधि	— — — —
	विद्यार्थीको सहभागिता	— — — —
४.	मूल्याङ्कन	
	मूल्याङ्कन गर्ने तरिका	— — — —
	विद्यार्थीको निरन्तर मूल्याङ्कन	— — — —
	विद्यार्थीको पृष्ठपोषण	— — —

		—
५.	गृहकार्य	— — — —

राम्रो लागेका कुराहरु

—

—

—

—

सुधार गर्नुपर्ने कुराहरु

—

—

—

—

सहयोगका लागि धन्यवाद !